

Person- historisk tidskrift

Utgiven av
Personhistoriska Samfundet

1980 Årgång 76 · Häfte 3

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska Samfundet genom dess sekreterare förste bibliotekarien fil. dr *Åke Lilliestam*, Kungl. Biblioteket, Box 5039, 102 41 Stockholm. Medlemsavgiften i samfundet är kr. 50:– per år+porto och uttages som postförskott för tidskriften. Önskan om inträde anmäles till sekreteraren.

Redaktionsutskott: Huvudredaktör Birgitta Lager-Kromnow (samfundets ordf.), professor Herman Schüek och sekreteraren.

Innehåll

- 1 Docent *Rolf Karlbom*, Göteborg: Gustav V och midsommarkrisen 1941
- 8 Fil. dr *Åke Lilliestam*, Stockholm: Marie Westberg – en svensk Bournonville-dansös (Résumé s. 14)
- 15 Teol. o. fil. kand. *Anders Jarlert*, Göteborg: Evighetsallvar och spelglädje – om Henric Schartau och musiken
- 25 Docent *Per S. Ridderstad*, Lidingö: Vad är tillfällesdiktning?
- 42 Fil. dr *Nils Sylvan*, Stockholm: En rencontre och dess rättsliga efterspel
- 47 Fil. dr *Hans Gillingstam*, Stockholm: Västerås-biskopen Ödgisl (Egislus) Birgerssons (Likvidssönernas ätt) släktskap med ätten Lejonansikte
- 50 Professor *Bertil Broomé*, Stockholm: Uno Willers

Gustav V och midsommarkrisen 1941

Av Rolf Karlbom

1.

Det föreligger redan en omfattande litteratur rörande midsommarkrisen 1941¹. Det har inte minst rått delade meningar om Gustav V:s agerande i samband med beslutet att tillåta transitering från Norge till Finland av 163:e tyska pansarinfanteridivisionen ("division Engelbrecht") "under för svensk suveränitet betryggande former"². Det förefaller likväl uppenbart, att händelsesammanhanget alltjämt i väsentliga avseenden är dunkelt.

Bakgrunden var som bekant, att det väntade, tyska angreppet på Sovjetunionen utlöstes klockan 3.30 söndagen den 22 juni 1941. Sedan den svenska signalspaningen vid femtiden om morgonen hade konstaterat krigsutbrottet, sammankallades i hast genom UD:s försorg samlingsregeringens ledamöter och nödig expertis till kanslihuset.

Den tyske emissarien Karl Schnurre samt tyske ministern i Stockholm, prinsen av Wied uppvaktade vid niotiden utrikesminister Christian Günther. De medförde en kravlista, varav framför allt propån om genomtransport av "division Engelbrecht" påkallade skyndsamt handläggning.

Günther mottogs omkring klockan 10.00 i audiens på Stockholms slott av Gustav V. Efter cirka en halvtimmes samtal mellan kungen och utrikesministern tillkallades statsminister Per Albin Hansson. Då det för den följande analysen framstår som vitalt att särskilja dessa båda överläggningar, mellan Gustav V–Günther resp. mellan

Gustav V–Hanson–Günther, benämns de i fortsättningen samtal I resp. samtal II.

De båda excellenserna begav sig efter samtalen med Gustav V till kanslihuset för att informera tillstådesvarande regeringsledamöter om det uppkomna läget. Detta sammanträde, som började klockan 12.00 den 22 juni, inleddes med en genomgång av Günther. Därefter tog statsministern ordet. Då det också i detta moment är av vikt att hålla isär de bådas agerande, apostroferas nedan Günthers genomgång som redogörelse I och Hanssons anförande som redogörelse II.

Emedan blott sju av statsrådets ledamöter hade hunnit infinna sig³, fördes synbarligen vid detta tillfälle inga egentliga diskussioner om de tyska kraven. En beredning av ärendet utsattes istället till klockan 10.00 midsommarafton den 23 juni.

Den här aktuella rekonstruktionen av Gustav V:s hållning skall koncentreras till hans uttalanden dels under samtalen I och II den 22 juni, dels vid prinsens av Wied

¹ Se i dagens forskningsläge främst L. Björkman, Sverige inför Operation Barbarossa (1971), s. 337 ff. (med utförlig resumé över det tidigare meningsutbytet); G. B. Nilsson, Midsommarkrisen 1941 (HT 1971, s. 477 ff.); dens. Om det fortfarande behovet av källkritik (ibid. 1973, s. 173 ff.); P. G. Andreen, De mörka åren (1971), s. 100 ff.; dens. Politiska handlingslinjer i midsommarkrisen 1941 (HT 1973, s. 38 ff.); K. Wahlbäck, Per Albin Hansson och midsommarkrisen 1941 (ibid. 1973, s. 1 ff.).

² Citat ur den officiella kommunikén: se t.ex. Dagens Nyheter 26/6 1941.

³ G. B. Nilsson, a. a. (HT 1971, s. 479 f.); jfr L. Björkman, a. a., s. 361 f.

audiens den 25 juni efter bifallet av transiteringen. Avsikten med denna begränsning kan närmast sägas vara en önskan att metodiskt illustrera, hur man först noggrant måste klagöra varje enskild källas karaktär och innebörd, förrän man kombinerar den med källor av annan proveniens. Endast med detta tillvägagångssätt verkar det möjligt att neutralisera den mytbildning, som alla mer betydelsefulla, historiska händelser går hand i hand med.

2.

Vad beträffar samtal I och samtal II, äger vi två relationer, som är tillkomna samma dag. Båda härrör från informationsberedningen i kanslihuset den 22 juni klockan 12.00.

Den ena relationen utgöres av en kladdanteckning, som socialminister Gustav Möller har fört direkt under sammanträdet. Den lyder: "Vad sa kungen? Ta konsekvenserna av att ingenting finge ske som kunde föra oss i krig".⁴

Denna korta annotation ger oss omgående en viktig upplysning. Det hade redan under informationsberedningen uppstått oklarhet rörande kungens inställning. Där emot är det ju inte görligt att per se hänföra Möllers referat till endera av redogörelse I eller redogörelse II.

Den andra relationen ingår i folkhushållningsminister Axel Gjöres' dagbok. Det står av slutorden i anteckningen fullt klart, att den har gjorts om kvällen den 22 juni.⁵ Det här relevanta textavsnittet förmäler följande:

"Kungen — till vilken även statsministern kallats — hade förklarat att han icke ämnade vara med om någon åtgärd, som kunde bringa Sverige i krig. Detta betyder såvitt man kan förstå beredvillighet ifråga om övervägandet av tyska krav — han räknar tydligen icke med annan krigsrisk —. Vidare hade han förklarat att han vore beredd att ta konsekvenserna av sin ståndpunkt. Detta anses betyda, att han skulle vara böjd för att abdikera i händelse rege-

ringen förde annan politik, men icke att han hade för avsikt att byta regering".⁶

Göran B. Nilsson karakteriserar denna dagboksanteckning som Gjöres' "referat av Per Albins referat". Han kommer till denna slutsats genom att tolka Gjöres' framställning med utgångspunkt från en passus i ecklesiastikminister Gösta Bagges dagbok. Vi kan för ögonblicket bortse från att Nilsson är medveten om att Bagges anteckning är tillkommen efter krisens slut, bär tydliga spår av eftertänksfullhet liksom att Nilsson i annat hänseende begagnar ett inverterat tolkningsförfarande mellan de två källorna.⁷

Det avgörande måste likväl bli, att en autonom läsning av Gjöres' anteckning lämnar ett annat resultat. Lokutionen "till vilken även statsministern kallats" anger rimligtvis, att första delen av referatet är att hänföra till redogörelse I, dvs. till Günthers uppgifter om sitt besök hos Gustav V i enrum. Endast referatets senare del, inlett av bindeordet "vidare", tillhör redogörelse II.⁸

Textens strukturella uppbyggnad harmonierar väl med denna läsning. Först kommer en återgivning av Gustav V:s yttrande till Günther, följt av en uttydning inom statsrådsaktsen av dess innebörd. Därefter återges Gustav V:s yttrande till Günther och Hansson, också det följt av en tolkning inom statsrådsaktsen.

Ifall Gjöres' anteckning sålunda bedöms utifrån sina egna förutsättningar, erhåller man en plausibel förklaring till den villråddighet om kungens attityd, vilken framträder redan i Möllers annotationer. Först har Gustav V sagt till Günther enskilt, att han "icke ämnade vara med" om någon

⁴ Föredrag 1940–1942, vol. 2, Gustav Möllers arkiv, AA; se även G. B. Nilsson, a. a. (HT 1971, s. 480).

⁵ A. Gjöres, Vreda vindar (1967), s. 89.

⁶ Ibid, s. 88.

⁷ G. B. Nilsson, a. a. (HT 1971, s. 480 f.).

⁸ Det kan ifrågasättas, om inte strecket före "vidare" bör läsas som ett tankstreck; jfr satsen "— kronprinsen har under de senare åren kommit i skuggan. Vidare etc." (A. Gjöres, a. a. s. 88).

åtgärd, som kunde bringa Sverige i krig. Han har senare förklarar inför Günther och Hansson samfällt, att han vore beredd att "ta konsekvenserna" av sin ståndpunkt.

Denna kategori av primärkällor till samtal I och samtal II innefattar även ett avsnitt ur justitieminister K. G. Westmans dagbok från statsrådsberedningen förmiddagen den 23 juni. Denna relation har merendels fått en positiv värdering ur källkritisk synpunkt.⁹ Göran B. Nilsson framhåller, att Westman genomgående visar mest skärpt uppmärksamhet, när det gäller kungens roll. En antecknad episod med en nattvakt gör det samtidigt evident, att det för vår del intressanta avsnittet av Westmans dagbok har skrivits samma kväll.¹⁰

Westman återger ur Per Albin Hanssons anförande inför den samlade regeringen den 23 juni bl. a. denna mening: "kungen igår tydligast till utrikesministern sagt, att han i händelse av ett avslag skulle draga de personliga konsekvenserna härav och detta betyder säkerligen ett hot om abdikation".¹¹

Man bör vid en analys av detta referat först erinra sig två omständigheter: I. Hansson gjorde detta uttalande i närvaro av bl. a. Günther. 2. Hansson hade inte deltagit i samtal I. Det kvarstår emellertid som ostridigt, att Hansson här räknar med två skilda utsagor av Gustav V den 22 juni samt att dennes utsaga till Günther enligt Hanssons åsikt tydligast hade givit uttryck för kungens intentioner.

En kombination av de tre primärkällorna ger i sin tur en sammanhängande och motsägelsefri bild av händelseförloppet. En osäkerhet har genast uppstått inom regeringen. Den ägde sin bakgrund i att Gustav V:s "abdikationshot" i själva verket består av två uttalanden, det ena riktat till Günther ensam, det andra riktat till Hansson-Günther.

Det visar sig inte heller svårt att förstå Per Albin Hanssons uppfattning den 23 juni, att uttalandet till Günther hade varit det tydligaste. Talet om att kungen "icke ämnade vara med" förlänar intrycket av en

personligt anknuten handling, vilket det mer allmänt hållna "ta konsekvenserna" inte omedelbart gör.

Från den 23 juni fördes så problemet med det tyska kravet om transitering stegvis ut till allt vidare kretsar (regeringen in corpore, utrikesnämnden, riksdagsgrupperna osv.). Denna politiska beslutsprocess medförde bl. a., att uppmärksamheten i större utsträckning vändes mot Per Albin Hansson såsom ordförande i det parti, vilket hade egen majoritet i riksdagens båda kamrar.

Det dröjde inte heller länge, förrän denna scenförändring avsatte spår i beskrivningen av samtal I och samtal II. Vi behöver endast uppmärksamma några signifikativa led i denna fortgående metamorfos.

Ett TT-meddelande uppgav, att konungen hade mottagit stats- och utrikesministrarna på söndagen kl. 10–11.30.¹² Den oinvidige läsaren måste tyda detta nyhetstelegram, som om majestätet antingen hade träffat de båda excellenserna samtidigt eller också först hade kallat statsministern och därefter utrikesministern. Legendbildningen har följaktligen som ofta begynt med en omkastning av tidsföljden.

På någon veckas tidsavstånd uppträder samma förskjutning av minnesbilden hos Gösta Bagge, trots att denne som deltagare både i informationsberedningen den 22 juni och den allmänna beredningen den 23 juni hade bevittnat skeendet på nära håll. Han skriver i sin dagbok: "Statsministern meddelade därpå att han och utrikesministern hade varit uppe hos Kungen, som yttrat sig mycket bestämt för ett tillmötesgående av de tyska kraven och att han vore beredd att ta alla konsekvenser av denna hållning".¹³

⁹ Se bl. a. L. Björkman, a. a., s. 18; P. G. Andreen, a. a. (1971), s. 8.

¹⁰ G. B. Nilsson, a. a. (HT 1971, s. 482 f.).

¹¹ K. G. Westmans dagbok 23/6 1941, K. G. Westmans samling, UUB; avtryckt i (K. Wahlbäck) Regeringen och kriget (1972, s. 174).

¹² Se t. ex. Dagens Nyheter 24/6 1941.

¹³ Gösta Bagges dagbok 23/6 1941, Gösta Bagges samling, RA, för den källkritiska bedömningen av Bagges dagbok se bl. a. P. G. Andreen, a. a. (1971), s. 7 ff.

När Per Albin Hansson efter ungefär en månad "i färskt minne" författade sin berättelse om midsommarkrisen¹⁴, har rollfördelningen ytterligare förflyktigats i jämförelse med primärkällorna. Günthers besök på slottet nämns, men samtal I representeras nu av ett tomrum. Dess försvinnande poängteras i början av återgivningen av samtal II: "det blev en första överläggning om de tyska kraven, särskilt de som avsåg genomtransport av trupper" (kursiv här).

Per Albin Hanssons skildring av Gustav V:s uttalande under samtal II sammanflätar på detta stadium minnesintryck och begynnande historieskrivning: "Kungen förklarade därvid att han icke ville genom vägran ta risken av en konflikt. Han hade noga tänkt över saken och kunde inte ta ansvaret för att kasta ut landet i krig. Hällre toge han sin ställning i övervägande, vilket jag måste tolka så att han hällre avstode från tronen än att fatta ett sådant ödesdigert beslut (Obs! Norrköpingstalet (kungens) om stunden och framtiden)".¹⁵ Avvikelsen från K. G. Westmans referat den 23 juni ter sig onekligen frapperande.

Redan på en månad har således en väl broderad sägentradition hunnit uppstå kring Gustav V:s yttranden i transiteringsfrågan den 22 juni 1941. Kungens första, enskilda konferens med Günther har försvunnit ut ur historien. Hans båda s.k. "abdikationshot" har som en logisk följd härav sammansmultit till ett enda.

Denna mytbildning får efterhand rangen av fast och etablerad kunskap. Under förra hälften av 1960-talet läggs den till grund för pseudoövningar i källkritik.¹⁶

Det återstår i detta sammanhang att utreda, om det vid sidan av denna tradition erbjudes några belägg om det faktiska händelseförloppet i senare källmaterial. Det må då först med emfas framhållas, att dylika relationer givetvis inte är ägnade att korrigera den sammanhängande och motsägelsefria rekonstruktion, som kan fotas på primärkällorna. Sekundärt bör de emellertid

retrospektivt i sin mån kasta ett ljus över skeendet.

Framst intresserar reminiscenser post festum från de personer, som deltog i samtal I resp. samtal II. Grevinnan Amelie Posse berättade 1949 i sin bok "Åtskilligt kan nu sägas", att hon kort efter midsommarmötet hade fått meddelande om Per Albin Hanssons yttrande inför den socialdemokratiska riksdagsgruppen om Gustav V:s abdikationshot.

Amelie Posse skulle då och då ha berört saken med prins Eugen, vilken var lika bekymrad däröver som hon. Om hon inte grovt missminde sig, skulle Eugen ha talat ut i saken med Gustav V i samband med ett inlägg av den socialdemokratiska riksdagsmannen E. G. C. Brandt i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning hösten 1944.

Eugen bjöd då sin brorson Wilhelm och Amelie Posse på en liten middag, där inga andra var närvarande. Efteråt sade Eugen framför kvällsbrasan, att han ville, att just de två skulle veta, att kungen bestämt och kategoriskt hade meddelat honom att ingen vid det där tillfället hade nämnt något om abdikation. Gustav V skulle inte ens ha haft någon tanke på att hans ord skulle kunna tydas så – eftersom det han i själva verket hade sagt endast hade varit att "om riksdagen svarar nej på tyskarnas krav får ni vara beredda att ta konsekvenserna – och de kan bli synnerligen allvarliga!"¹⁷

Eugens försäkran torde vara att datera till åren 1944–1945 (med hans bortgång den 17 augusti 1947 som terminus ante¹⁸). Man

¹⁴ Relationen är numera publicerad i HT 1973, s. 27 ff. Den uppges i texten vara påbörjad den 14 juli 1941 och sist berörda datum är den 7 augusti 1941 (ibid., s. 27, 37).

¹⁵ Ibid., s. 28. Se om Gustav V:s tal i Norrköping den 25 maj 1941 L. Björkman, a. a., s. 275 ff.; P. G. Andreen, a. a. (1971), s. 98.

¹⁶ Se bl. a. H. A. Olsson, "Abdikationskrisen" 1941 (StvT 1963, s. 36 ff.); E. Tengberg, Per Albin Hansson och den politiska lögnen (ibid. 1963, s. 485 ff.).

¹⁷ A. Posse, Åtskilligt kan nu sägas (1949), s. 412 f.; Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 18/11 1944.

¹⁸ SvBL, XIV (1953), s. 639.

bör för en källkritisk värdesättning också konstatera, att Wilhelm fanns i livet när Amelie Posses bok utkom.

Tredjehandsuppgifter av detta slag löper eklatanta risker att vara förvanskade. Man kan iakttä, att Amelie Posse utan reaktion återger ett påstående av E. G. C. Brandt att Gustav V:s abdikationshot skulle ha fällt midsommardagen 1941, dvs. två dagar efter det att samtal I och samtal II realiter ägde rum. Det står därjämte klart, att Eugens citat från Gustav V innebär en markant betydelseförskjutning, jämfört med primärkällornas utsagor rörande samtal II. Man måste likväl, som Leif Björkman redan har tangerat¹⁹, notera den verbala anknytningen ("beredd(a) ta konsekvenserna") till primärkällornas vittnesbörd om redogörelse II.

Senare forskare har en passant berört ett koncept, som är fogat till Gustav Möllers utdrag ur Per Albin Hanssons berättelse om midsommarkrisen.²⁰ Detta koncept synes vara av riksmarskalk Birger Ekebergs hand och hänger liksom utdraget samman med ett interpellationssvar av Möller i riksdagen 1947.²¹

I konceptet förekommer bl. a. följande passus: "Under intrycket av från skilda håll inlupna underrättelser gav Konungen uttryck för sina allvarliga bekymmer för läget och särskilt för ett omedelbart luftangrepp mot större städer och andra vitala punkter". Däremot förnekas bestämt att Gustav V i något sammanhang sökt utöva påtryckningar genom abdikationshot eller velat få samlingsregeringen avlägsnad.²²

Källvärdet av dessa upplysningar måste, också i retrospektiv belysning, sättas lågt. Det saknas konkreta informationer, som bestyrker, att redogörelsen verkligen härrör från Gustav V. Det citerade stycket visar ingen överensstämmelse med de från samtal I och samtal II kända formuleringarna.

Större utbyte ur denna aspekt lämnar två intervjuer med Christian Günther på 1950-talet. Han gav våren 1951 i Dagens Nyheter denna version av Gustav V:s "abdikations-

hot": "Vad kungen yttrade var såvitt jag erinrar mig bara: 'Om vi skulle avslå den tyska framställningen vill jag inte vara med'." Günther var införstådd med att detta skulle kunna tolkas i riktning mot abdikation. Detta ord nämndes dock inte, kungen talade inte ens om möjligheten av någon regeringskris och hans yttrande föllades i vanlig samtalston.²³

Enahanda synpunkter, delvis med större eftertryck, upprepades vid ett reportage i Vecko-Journalen hösten 1954. Enligt Günthers åsikt ville kungen bara så starkt som som möjligt understryka sin personliga mening om det lämpliga att ge efter för tyskarna denna gång.

Gustav V:s yttrande refererades vid detta tillfälle på följande sätt: "Han förklarade att han på sin ålders höst inte ville medverka till något som kunde störta landet i krig, vilket han ansåg att ett avslag på tyskarnas begäran skulle göra. Vi måste nog ge efter, menade kungen, och sade att han i annat fall 'inte ville vara med'. Jag fäste mig särskilt vid just de orden".²⁴

Det autentiska i sistnämnda påstående kan man utläsa redan i Axel Gjöres'dagbok den 22 juni 1941. Där finns från redogörelse I av den halvtimmeslånga konversationen mellan kungen och utrikesministern (samtal I) blott återgivna exakt dessa ordalag. Den verbala överensställningen mellan Gjöres' anteckning om redogörelse I och Günthers versioner 1951 och 1954 av samtal I dokumenterar sig ju otvivelaktigt som slående.

Först i Henrik A. Olssons referat 1963 av

¹⁹ L. Björkman, a. a., s. 368. Björkman går dock blott tillbaka till Bagges redan traditionspåverkade dagbok.

²⁰ L. Björkman, a. a., s. 368 f.; G. B. Nilsson, a. a. (HT 1971, s. 519).

²¹ Se AK 1947, nr 7, s. 26.

²² G. Möller, Utdrag ur Per Albin Hanssons anteckningar för tiden 20/6-3/8 1941, AA; L. Björkman, a. a., s. 369.

²³ Dagens Nyheter 8/5 1951.

²⁴ Vecko-Journalen 1954, nr 37 (11/9 1954); jfr S. Plobeck, Gustav V och den tyska trupptransiteringen i juni 1941 (StvT 1959, s. 28 ff.) rörande citatets förra del.

sitt samtal med Günther den 3 oktober 1960 kan man möjligen spåra en omstuvning av minnesintrycken. Günther omtalade, att han "antagligen ganska lång tid" efter uttalandet i Vecko-Journalen 1954 eftersänts av Gustav VI Adolf. Anledningen vore "den offentliga debatt, som uppstått om innebörden av Gustav V:s yttrande till stats- och utrikesministrarna, att han "inte ville vara med", därest den tyska framställningen om tillstånd att genom Sverige transportera en armédivision avslögs". Gustav VI Adolf önskade klargöra, att han inte hade uppfattat faderns yttrande som något abdikationshot.²⁵

Det går att tänka sig i vart fall tre skilda förklaringar till denna förändring av minnesbilden: I. Günther refererade Gustav VI Adolfs beskrivning. 2. Günthers hågkomst sviktade. Hans sätt att försöka bestämma tidpunkten för audiensen hos Gustav VI Adolf tyder på tilltagande glömska. 3. Olsson har misstolkat Günther. Man bör erinra sig, att Olssons uppsats utgår från legendbildningens föreställning om ett enda "abdikationshot".

Det är inte görligt att ytterligare skingra dunklet på denna punkt. Vi får nöja oss med att fastslå, att minnesintryck från samtal I och samtal II har förts samman utan distinktion.

3.

Då transiteringen av "division Engelbrecht" slutgiltigt hade medgivits i statsrådet om eftermiddagen den 25 juni 1941, mottog Gustav V omgående prinsen av Wied. Telegram rörande audiensen avsändes genast av Wied till riksutrikesminister von Ribbentrop i Berlin.²⁶

Wied noterade den glada rörelse, som Gustav V kände. Den för vårt ändamål centrala delen av de peschen lyder in extenso: "Er (sc. Gustav V) habe sorgvolle Tage durchlebt und sich persönlich weitgehend für diese Sache eingesetzt. Vertraulich hinzufügte er, er habe hierbei soweit gehen

müssen, von Seiner Abdankung zu sprechen".

Kungen uttryckte förhoppningen, att Tyskland inte komme att ställa några ytterligare krav på Sverige. Hade det t. ex., som tidvis befarats, rört sig om ockupation av Gotland, hade också han måst avböja dylik fordran.²⁷

De tillbakablickande aktörerna har skattat tillförlitligheten hos Wieds telegram högst olika. Finansminister Ernst Wigforss, som i det längsta motsatte sig eftergiften, såg däri "ett ojävigt vittnesbörd".²⁸ Günther, vilken från början verkade för ett bifall, hävdade, att Wied borde "tas med en nypa salt – minst sagt".²⁹

De källkritiska betänkligheterna mot Wieds telegram har särdeles gällt, att han, likt andra diplomater, ville övervärdera den egna insatsen. Även hans önskan att förbättra de tysk-svenska relationerna skall ha spelat in.

Det är ett välkänt faktum, att Auswärtiges Amt hyste misstro mot Wieds kapacitet. Emissarien Schnurre finner det betecknande nog behövligt att i en depesch den 22 juni 1941 särskilt nämna, att Wied "mich bei heutiger Besprechung mit Aussenminister nachdrücklich unterstützt hat".³⁰

Det utslagsgivande måste, som eljest, vara att granska Wieds telegram som självständig kvarleva. Vi kan konstatera, att det varken nämner eller antyder något om Wieds agerande under midsommarkrisen. En tendens att glorifiera de egna ansträngningarna kan alltså inte gärna fastställas i detta dokument.

²⁵ H. A. Olsson, a. a. (StvT 1963, s. 41 f.).

²⁶ Se främst S. Plobeck, a. a. (StvT 1959, s. 25 ff., 51); (U. Brandell-Å. Thulstrup), Transiteringsfrågan 1941-42 (-43) (HT 1960, s. 47); L. Björkman, a. a., s. 341 ff.; G. B. Nilsson, a. a. (HT 1971, s. 488 f.).

²⁷ (U. Brandell-Å. Thulstrup), a. a. (HT 1960, s. 47).

²⁸ E. Wigforss, *Minnen*, III (1954), s. 169.

²⁹ Dagens Nyheter 13/11 1955.

³⁰ (U. Brandell-Å. Thulstrup), a. a. (HT 1960, s. 44).

Det förefaller likaledes svårt att vindicera ambitioner till skönmålning av de tysk-svenska relationerna. Gustav V:s förtroliga bekännelse innebar otvivelaktigt, omsatt i klartext, rött ljus för flera svenska medgivanden. Telegrammet utmynnade också i en resignerad erinran om den klara gränsen för Gustav V:s möjlighet att påverka besluten.³¹

Wiedes telegram framstår därför obestriddligen som en väsentlig primärkälla till vår frågeställning. Det återger sannolikt korrekt, vad Gustav V har sagt under audiensten den 25 juni.

Det är sedan en helt annan frågeställning, om Gustav V då har lämnat ett rättvisande autoreferat av sina uttalanden under samtal I och samtal II den 22 juni. Vi må i ljuset av tidigare redovisade resultat genast fastslå, att detta ej är fallet. Det saknar samtidigt inte intresse att iaktta, hur den svenske kungen sedermera har upprepat påståendet om detta nakna abdikationshot inför andra representanter för det nazistiska Tyskland.³²

4.

En oförtruten analys av varje primärkälla i tur och ordning ger oss en nyckel till Gustav V:s ingripanden under midsommarkrisen 1941. Kungens famösa "abdikationshot" inför Per Albin Hansson visar sig vid närmare granskning bestå av två skilda uttalanden.

Först har monarken inför Günther, den partilöse utrikesministern-ämbetsmannen, lämnat en ganska tydlig allusion rörande möjligheten av abdikation. Han ämnade (ville) inte vara med om någon åtgärd, som kunde bringa Sverige i krig.

Då Gustav V någon halvtimme senare överlade ej blott med Günther utan även med statsministern-partiledaren för riksdagens majoritetsparti³³, föll hans ord mer beslöjat. Han vore beredd ta konsekvenserna av sin ståndpunkt.

Den kortfattade annotationen av Gustav

Möller under informationsberedningen den 22 juni ådagalägger, att innebörden av Gustav V:s yttranden genast har skapat tolkningsproblem inom regeringen. De många kannstöperierna rörande "abdikationshotet" som allenast en taktisk uppfinning av Per Albin Hansson håller m. a. o. inte streck.

Göran B. Nilsson anser, att man aldrig kan besvara frågan, hur allvarligt Gustav V:s hot var menat. Detta omdöme säges gälla varje hot, vars intentionsdjup aldrig blir satt på praktiskt prov³⁴. Denna slutsats ter sig väl pessimistisk.

De tre uttalandena förmedlar likväl tillsammans en täckande förklaring av Gustav V:s avsikter. Han har under samtal I och samtal II, i för vartdera tillfället lämpliga proportioner, velat utöva påtryckning på beslutsfattarna att välja den tillmötesgående linjen. Inför den tyske ministern gällde det återigen att skapa en barriär mot nya, tyska anspråk.

Wiedelegrammet omvittnar, att Gustav V ingalunda skyggade för själva ordet abdikation (Abdankung), när det var opportunt. Om Gustav V hade hyst seriösa planer att abdikera vid ett negativt beslut i transiteringsfrågan, skulle den fördelning av eftertrycket mellan hans tre uttalanden, vilken realiter kan konstateras, verka skäligen meningslös.

Gustav V:s hållning under den dramatiska midsommarveckan 1941 efterlämnar knappast intrycket av en senil och impulsiv människa. Hans manövrer karakteriseras istället av eftertanke och smidighet i förning och med ett klart mål i sikte. Han ville genom begränsad anpassning till Tyskland bevara Sveriges fred.

³¹ Ibid., s. 47.

³² Ibid., s. 47; E. Tengberg, a. a. (StvT 1963, s. 486).

³³ Om Per Albin Hanssons allmänna ställning i svensk politik vid denna tid se bl. a. K. Molin, Försvaret, folkhemmet och demokratin (1974), s. 354 ff.

³⁴ G. B. Nilsson, a. a. (HT 1971, s. 489).

Marie Westberg

– en svensk Bournonville-dansös

Av Åke Lilliestam

Vid August Bournonvilles död 1879 fanns inte mindre än arton av hans till ett drygt femtiotal uppgående baletter genom tiderna på repertoaren vid Det kongelige Teater i Köpenhamn.¹ Bournonvilles memoarverk, fullbordat året före, slutar med att han meddelar att han inte hyser några större förhoppningar om att något av hans verk någon längre tid skall överleva honom. Som bekant har den konstnärliga händelseutvecklingen förlöpt i en helt annan riktning. Vid 100-årsjubileet 1979 var alltjämt ett tiotal av hans baletter helt eller delvis bevarade i levande tradition och kunde framgångsrikt uppföras av hans egen ensemble, den danska nationalbaletten.²

Danskt balettliv under Bournonvilles tid och långt in i vårt sekel utgjorde en sluten krets i den bemärkelsen att de medverkande artisterna – kår och solister – var danskar till ursprung och utbildning.

Före Bournonvilles tid hade inkallade utlänningar burit huvudansvaret för den konstnärliga utvecklingen. Det gäller såväl Vincenzo Galeotti som Antoine Bournonville, Augusts far. Men under hela återstoden av 1800-talet, August Bournonvilles cheftid och epoken därefter, iscensattes så gott som inga verk av andra balettmästare. Endast när den franska baletten Coppélia, från 1870-talet, nådde Köpenhamn 1896 anlätades helt tillfälligt en tysk balettinstruktör. I övrigt ägnades teaterns krafter till att åter och åter framföra Bournonvilles baletter på scenen. De kritiska åren var, naturligt nog, de som följde närmast efter koreografens bortgång.

Ett särskilt ansvar vilade på dem bland teaterns artister som då hade förmåga att föra den gamle mästarens verk vidare. Bland balettens förgrundsfigurer under Bournonvilles sista tid och åren därefter finner vi en svenska, Marie Westberg. Hon inträdde på 1870-talet i de stora solopartierna i flertalet av Bournonvilles aktuella baletter.

Redan 1871, under ett prövoår, gjorde Marie Westberg titelrollen i Sylfiden (1836; inom parentes anges balettens tillkomstår) och Sigyn i Thrymskviden (1868). År 1872 följde Astrid i Valdemar (1835) och Rosa i Blomsterfesten i Genzano (1858), 1873 Céleste i Toréadoren (1840), Teresina i Napoli (1842) och Svava i Valkyrien (1861). Följande år tillkom Eliza i Konservatoriet (1849) och Hilda i Et folkesagn (1854). I flera av de nämnda baletterna trädde hon in i en lång tradition – ännu under mästarens eget överinseende. 1876 ägde så urpremiären på Bournonvilles sista balett rum, varom mera nedan. Sedan han dragit sig tillbaka från teaterarbetet gick Marie Westberg 1878 in i Fjernt fra Danmark (1860) som Rosita, konsul Fernandez' dotter. Efter Bournonvilles död tog hon 1881 rollen

¹ Statistiska uppgifter (av Marianne Hallar) i E. Aschengreen, Ballettens digter, Khvn 1977. Alla utom ett av dessa verk framfördes under de närmaste åren ånyo vid teatern.

² The Royal Danish Ballet's Bournonville festival, Copenhagen november 24–30, 1979. International reviews. Ed. by Ministry of foreign affairs, Press and cultural relations department. Copenhagen 1980.

som Louise, Edouard du Puy's hustru, i Livjægerne paa Amager (1871).³

Robert Neiiendam, den danske teaterhistorikern, har påpekat⁴ hur Bournonville under en vistelse i Stockholm lade märke till den helt unga Maria Charlotta Westberg. Hon stod under utbildning i Stockholm av Bournonvilles forne elev Sigurd Lund som vid denna tid var svensk balettmästare. Bournonville förberedde privat den danska debuten som ägde rum i Sylfiden redan i september 1871. Hennes kontrakt med teatern i Köpenhamn daterar sig från 1872, hon var då 19 år. Till solodansös, den högsta graden, utnämndes hon 1875. Balettpersonalen vid denna tid bestod av 42 vuxna medlemmar, 22 damer och 20 herrar; översta klassen, solodansarnas, hade tre medlemmar och Marie Westberg blev redan 22 år gammal en av dem.

Vem var då Marie Westberg? Född 3 febr. 1853 i Stockholm, där fadern Peter Magnus Westberg var litograf, antogs hon 1860 som elev vid Kungl. teaterns balett. Premiärelev blev hon 1867 och sekunddansös 1870.⁵ Hennes syster Anna Westberg, som var två år yngre, blev även hon som helt ung upptagen som balettelev och var mellan 1882 och 1888 premiärdansös vid teatern i Stockholm.

En serie brev från Marie Westberg är bevarade i August Bournonvilles samling i Det kgl. Bibliotek. De är alla skrivna mellan 17 och 19 års ålder. Under de år som återstod av hans liv var de verksamma i samma stad och några ytterligare brev växlades väl inte. Breven ger en föreställning om den unga elevens anspråkslösa tillgivenhet för läromästaren på den konstnärsbana hon besträtt. Åter i hemstaden efter ett första, kortfristigt engagemang i Köpenhamn skriver hon 9/2 1872 till sin "Goda Farbror" och omtalar hur hon i Stockholm komplimenterats för sina insatser:

Jag var i söndags på Svea ordens vinterhögtidsfest som firades i stora Börsväningen; där var utom några andra notabiliteter äfven hans Kongliga höghet Prins Oscar

som tåktes tala med mig, och bland annat sade att han hade sett mig spela i Trymsqvinden i Kongl. Theatern i Köpenhamn, hvaröfver han uttalade sin höga tillfredsställelse.

Om Marie Westbergs privata liv — hon förblev ogift — är inte mycket känt. Några uppgifter möter dock i memoarlitteraturen. Charlotte Bournonville, balettmästarens dotter, har i välavvägda levnadsminnen Erindringer fra Hjemmet og fra Scenen (Khvn 1903), s. 216—217, ägnat Marie Westberg någon uppmärksamhet. Den svenska solisten vid den danska balettruppen var en välsedd gäst i det Bournonvilleska hemmet, med tiden förlagt till det hus vid Fredensborg som redan Antoine Bournonville av Fredrik VI mottagit som pensionsbostad.

Som "Mesters Datter" fandt jeg, — ganske uforskyldt, — mange prægtige og trofaste Venner blandt Ballettens Personale . . . Flera af Ballettens senere "Stjerner" har ogsaa været mine Forældres Pleiebørn, om end kun for kortere Tid; baade *Fru Hennings*, *Fru Tychsen* og *Frk. Maria Vestberg* har, som ganske unge Piger tilbragt deres Sommerferier hos os paa Fredensborg, og de fortjener det Vidnesbyrd, at de, ligesom Juliette Price, var en Prydelse for deres Stand.⁶

Det var när den sedermera ryktbara aktrisen Betty Hennings (1850—1939) lämnade baletten för dramat som karriärmöjligheter öppnades för Marie Westberg.

De hämningar hos scenpersonligheten Marie Westberg som kom att i viss mån begränsa det konstnärliga omdömet om

³ En av den danska balettens solister, Emil Hansen, satte säsongen 1879/80 inte utan framgång upp ett eget verk, Aditi, där Marie Westberg hade en bärande roll.

⁴ R. Neiiendam, *Det kongelige Teaters Historie 1874—1922*. I. Khvn 1921, s. 116—117.

⁵ Kongl. Teaterns upphörde engagementskontrakt 1/7 1834—1/7 1872. Vol. 7. (Drottningholms teatermuseum.)

⁶ Anna Tychsen (1853—1896) var solodansös mellan 1872 och 1889 och Juliette Price (1831—1906) från 1851 till 1866.

hennes, kan kanske förklaras av hennes karaktär sådan som Hans Beck skildrat den i sent utgivna minnen *Fra Livet og Dansen* (Khvn 1944), s. 76–77.

Frøken *Marie Westberg* var en meget beskeden og tilbageholdende Personlighed, hvilket maaske i nogen Grad skyldtes, at hun i lang Tid følte sig fremmed blandt sine danske Kammerater. Hun blev ... hentet herved fra Sverige af Bournonville, da han efter Fru Hennings' Overgang til Skuespillet savnede en lys Type til sine Hovedpartier, bl. a. i "Valkyrien" og "Thrymskviden", hvor hun med sin høje, ranke Skikkelse og nordiske Blondhed gjorde ypperlig Fyldest. Hun boede hos Ludvig Gade, hvis Hustru gjorde alt, for at hun kunde føle sig hjemme i København, og hun vandt et Publikum skønt hun i væsentlig Grad savnede Temperament og Fantasi.⁷

Hans Beck kom under ett gott och väl tjugoårigt chefskap för den danska baletten (1894–1915) att öva mer inflytande än någon samtida när arvet från den gamle mästaren räddades över till en ny tid. Av teaterhistorisk betydelse är Becks skildring av hur han gör sin sceniska debut i Köpenhamn i närvaro av August Bournonville den 28 nov. 1879, två dagar före mästarens död. Beck dansar då en *pas de deux* med Marie Westberg.

Några bilder som illustrerar denna artikel är rollfoton, hämtade från Marie Westbergs stora partier, *Sylfiden*, *Valkyrien* och *Fra Sibirien* til Moskow. I *Sylfiden*⁸ står hon som en i en lång rad framställare på den danska scenen.⁹ Detta minskar inte betydelsen av Marie Westbergs rolltolkning. Hon fick den av dess skapare, August Bournonville själv, och hon bidrog till att den fördes vidare till följande generationer av dansare. Redan i programmet inför stockholmspremiären, daterat 20 mars 1862, hade han efter en internationell överblick kunnat skriva:

Sylfiden har, såsom koreografiskt ämne, icke varit underkastad modets nycker, utan gått från slägte till slägte, förnygrad genom nya skiftningar af konstnärslynnen.

Musiken till *Sylfiden* från 1836 är komponerad av den unge Herman Løvenskiold, som arbetade på uppdrag av Bournonville eftersom det överskred den danska teaterns resurser att förvärva musiken från den franska urpremiären fyra år tidigare. Baletten handlar om den unge skotten James som står i begrepp att gifta sig med Effie då ett luftigt skogsväsen, en sylfid, visar sig för honom och genast väcker hans kärlek. Madge, en anskrämlig spåkvinna, komplicerar intrigen. Vid balettens slut faller sylfidens vingar av och hon dör. Även James sjunker hjälplös till marken.

Sylfiden bildade epok i baletthistorien. En ny stil infördes och den kulminerade några år senare med *Giselle*, ett verk som Bournonville ställde sig avvisande till. För sylfider och vilier fanns föga rum i hans tankevärld. Hans kristna grundåskådning torde ha lagt hinder i vägen. Den danska balettforskaren Erik Aschengreen har visat hur temat i *Sylfiden*, luftandens kärlek till en skotsk yngling, står ensamt i den danske koreografens produktion.¹⁰

De här visade fotona, som tillhör Teatermuseet i Köpenhamn, är dessvärre odatade. Det är känt att Marie Westbergs hälsa var bräcklig, något som torde ha bidragit till ett hon tog avsked redan 37 år gammal och återvände till Stockholm. Hon levde bara tre år till och gick ur tiden 4 dec. 1893.¹¹ Fotot ur *Sylfiden* visar tecken till att vara taget något av hennes senare verksamhetsår. Ett trött allvar präglar uttrycket över ansiktet.

Valkyrien, i fyra akter 1861, koncipie-

⁷ Ludvig Gade (1823–1897) var balettmästare efter Bournonvilles död.

⁸ *Sylfiden* gavs 1862 i Bournonvilles egen uppsättning på Kungl. teatern i Stockholm, där den under medverkan av två danska instruktörer änyo står på repertoaren sedan 1968.

⁹ Baletten, som har två akter, har i våra dagar visats av den kungliga danska baletten vid gästspel på skilda håll i världen. Danska specialister sätter dessutom upp den med balettkompanier i många länder.

¹⁰ E. Aschengreen, *Farlige Sylfider*, Khvn 1975.

¹¹ Bouppteckning i SSA.

Titelrollen i Sylfiden.

Svava i Valkyrien.

rades i samarbete med J. P. E. Hartmann, Bournonvilles jämnåriga bland framstående danska tonsättare. Baletten tilldrar sig på vikingatiden och dess ämne är fornnordiskt. Bournonville har angett Johannes Ewald och – här som i andra sammanhang – Adam Oehlenschläger som inspiratörer. En dansk specialist, Allan Fridericia, har hävdad att Bournonvilles egna förklaringar inte är uttömmande.¹² En förutsättning utgjordes av det förnyade intresset för skandinavisk forntid vid den tidpunkt då baletten kom till. Kronologiska system utvecklades och konturerna av en nordisk arkeologi drogs upp. Även inom bildkonsten verkade de nordiska rikenas förflutna inspirerande. Fridericia nämner Bengt Erland Fogelberg och Mårten Winge som svenska exempel. Bournonville var förtrogen med svenskt kulturliv.

Men Valkyrien har inte överlevt in i vår tid. Den förhållig ett krigiskt förflutet – dess ädla kämpar bär dessutom tydliga spår av 1800-talets borgerliga moraluppfattning.¹³ August Bournonville var glad över att i Valkyrien kunna bruka Marie Westbergs högresta nordiska gestalt. Hennes utmärkta teknik är omvittnad liksom hennes begränsade mimiska förmåga.¹⁴ En jämförelse mellan den tid, då Marie Westberg uppträdde och nuet ger emellertid vid han-

¹² A. Fridericia, August Bournonville. Ballettmestern som genspejlede et århundredes idealer og konflikter, Khvn, 1979, s. 341–346.

¹³ Richard Wagners opera Valkyrian tonsattes visserligen på 1850-talet men den uruppfördes först 1870 och nådde Köpenhamn långt senare. Bournonvilles balett saknar samband med Wagners verk.

¹⁴ S. Kragh-Jacobsen, August Bournonville og den romantiske ballet, i; Den kongelige danske ballet, Khvn 1952, s. 320.

den, att de tekniska förväntningarna, som hon lätt infriade, har vuxit sedan dess medan de mimiska anspråken kan sägas ha minskat. Alla Bournonvilles baletter som ges idag är reducerade i förhållande till den ursprungliga speltiden – en omständighet som enkelt kan iakttas i de brukade partituren med deras talrika språng – och reduceringarna har gått ut över de mimiska avsnitten.

Den nya teaterbyggnaden i Köpenhamn, den teater som alltjämt är dansk nationalscen, togs i bruk 1874, således kort efter Marie Westbergs ankomst till Köpenhamn. Bournonville stod vid denna tid inför uppgiften att överflytta sina koreografiska verk till den nya scenen. Endast *Fra Sibirien* till Moskow, 1876, bland här nämnda baletter som Marie Westberg medverkade i, är omedelbart tänkt för den nya skådebanan med dess större resurser.

Ett balettverk av August Bournonville, där det kvinnliga huvudpartiet skapats direkt för Marie Westberg, är just *Fra Sibirien* till Moskow. Vid dessa tillkomst var hon 23 år gammal. Baletten handlar om Smirnow, en förvisad rysk adelsman som är anhängare av franska revolutionära idéer, och dennes dotter Nathalia. De flyr ur sibirisk fångenskap med biträde av Iwanoff, en ung officer. Nathalia var Marie Westbergs roll. Under en fest vid hovet framföres i ett divertissement Europas floder och Nevans parti exekveras av henne. Efter dotterns begåvade insatser benådas fadern omsider av tsaren. Musiken är komponerad av kapellmästare C. C. Møller som arrangerat ryska folkmelodier. Verket avslutas med tsarhymnen.

En samtida iakttagare, R. Rosenfeld, har i *Ugeskrift for Theater og Musik* 15 dec. 1880 karakteriserat henne i rollen som Nathalia:

Af alle de Balletter, hvori *Frøken Vestberg* har været Heltinden, har "*Fra Sibirien til Moskow*" indtil Dato været den, der klarest har stillet hendes Kunstnernatur i Belysning. Hun er ligesom sammensmeltet

med hele Atmosfæren her: ren og klar som den nordiske Sol, der skinner over Steppe-landene, Smilet friskt og kækt som Straalernes Blinken paa de rimfrosne Landskaber, Bevægelserne fulde af Ynde, men uden Spor af yppigt Koketteri – kraftige og elastiske, saaledes som de fødes og udvikles i det barske, hærdende Klima.

Sista gången baletten, som är i två akter, framfördes var 1904. Ett nyuppförande var på väg 1917 – man hade kommit så långt som till generalrepetition, när förberedelserna avbröts. Skälen var politiska. Revolutionära oroligheter hade brutit ut i Ryssland och man fann för gott att ta hänsyn till det danska kungahusets nära förbindelser med tsarhovet.¹⁵

Det finns ovanligt goda skäl att beklaga att baletten inte kunnat räddas. Bournonville hade, av allt att döma, underkastat sitt koreografiska språk en försiktig modernisering. Den våren 1874 genomförda ryska resan hade inte gått spårlöst förbi trots det avstånd till smak och stil i rysk balett som markeras i Bournonvilles memoarer när tankeutbytet med balettmästarna Marius Petipa och Christian Johansson vid uppehållet i St Petersburg redovisas.¹⁶ Det skall också ihågkommas att färden inte begränsades till den dåvarande huvudstaden. Bournonville fortsatte till Moskva.

Intrigen får sägas vara betecknande för Bournonville – demokratiska och monarkistiska tendenser står sida vid sida. Han har i sin berättelse om betingelserna för baletten påpekat att han under stockholmstiden 1863 i Lars Johan Hiertas hem mötte den ryske revolutionären Michail Bakunin, som från en deportation till Sibirien lyckats

¹⁵ A. Fridericia, a. a. s. 358. – Tsarens moder, änkekejsarinnan Dagmar (som rysk kejsarinna Maria) var dotter till Kristian IX av Danmark.

¹⁶ Vid det ryska hovet tog storfurstinnan Dagmar, vars gemål på denna tid ännu var tronföljare, flera gånger emot Bournonville under hans besök i St Petersburg. – Om C. Johansson se Å. Lilliestam, Ludvig Josephsons iakttagelser av August Bournonville och Christian Johansson (PHT 1979 s. 77–83).

Nathalia i Fra Sibirien til Moskow.

Marie Westberg. Odaterat foto. Khvn. Tillhör Teatermuseet i Khvn.

rymma och nu uppehöll sig i den svenska huvudstaden.¹⁷

Det här återgivna privata fotot av Marie Westberg, där hon, enligt tidens smak, står lutad mot en piedestal hos en dansk fotograf, ger ett påtagligt vittnesbörd om hennes nära släktskap med en modern ballerinatyp. Hon var smärt i en tid då flertalet av hennes kamrater i kåren hade runda former. Fotot visar att hon har en utomordentlig hållning. Ansiktsuttrycket är klassiskt men kanske något stelt. Neiiendam, hennes danske biograf, överbetonar visserligen draget av kylig renhet men till karakteristiken hör att hon hade svårt att i sin konst ge uttryck för erotik. Rollen som Teresina i Napoli klädde henne mindre väl. De unga åren i Köpenhamn, medan hennes lärare och upptäckare ännu levde, var förmodligen hennes bästa tid som konstnär. Mot

slutet av sin bana, då hennes utseende möjligen inte var lika frappant längre, kunde hon verka tråkig på scenen.

I moderna svenska uppslagsverk finns Marie Westberg inte med. Men ännu i Nordisk Familjeboks andra upplaga, trettioandra bandet (1921), stod en kort biografi om henne. I Dansk Biografisk Leksikon, tjugofemte bandet (1943) har Robert Neiiendam författat hennes artikel. Hans åsikter är dock tidsbundna och en viss omvärdering i fördelaktig riktning är motiverad.

¹⁷ A. Bournonville, *Mit Theaterliv*. 3:1, Khvn 1877, s. 93, och L. Kihlberg, Lars Hierta i helfigur, Sthlm 1968, s. 182 och 228.

Résumé

La danseuse suédoise Marie Westberg (1853–1893) se forma à l'École des élèves du Théâtre royal à Stockholm et elle fut plus tard élève particulière de son révélateur, August Bournonville, qui pendant une visite à Stockholm avait été frappé de sa bonne technique. A l'âge de 18 ans déjà, elle débuta dans "La Sylphide", à Copenhague, et, de 1872 à 1890, elle fut engagée au Théâtre royal de cette ville, à partir de 1875 comme première danseuse.

Durant le cours de quelques années, elle se chargea des rôles importants de la plupart des ballets de Bournonville. La dernière oeuvre de celui-ci, "De Sibérie à Moscou", fut créée en 1876, Marie Westberg ayant alors 23 ans. Le rôle principal est un gentilhomme russe, partisan des idées de la Révolution française. Exilé en Sibérie, il avait pu s'en échapper. Le rôle de Nathalie, sa fille, fut créé par Bournon-

ville à l'intention de Marie Westberg. Le ballet fut aussi joué après le décès du maître de ballet danois et encore au début du 20me siècle mais avec le temps, les pas et les mouvements en ont été perdus, à part quelques numéros isolés.

La période critique des ballets de Bournonville fut les années qui suivirent immédiatement sa mort. Marie Westberg fut l'une des artistes qui contribuèrent au maintien de sa chorégraphie qui, par cela même, a pu être conservée jusqu'à nos jours.

Marie Westberg était de grande taille, avec des cheveux blonds, habile au point de vue de la technique mais ayant ses limites quant à la mimique. De nos jours où les parties mimiques ont été réduites dans tous les ballets classiques, y inclus ceux de Bournonville, en même temps que les exigences techniques ont été rehaussées, il lui aurait probablement été plus facile de se mettre en avant.

Evighetsallvar och spelglädje

– om Henric Schartau och musiken

Av Anders Jarlert

Få personer torde under de senaste 150 åren övat så stort inflytande över svenskt andeliv som häradsprosten Henric Schartau (1757–1825), i livstiden förste stadskommunminister i Lund. Den observante läsaren finner måhända angivelsen 150 år egendomlig, då det är 155 år sedan Schartau dog. Det är emellertid ingen misskrivning. Schartau var långtifrån betydelslös under sin livstid, men det var först efter hans död som en hel landsända i kyrkligt hänseende kom att präglas av den kristendomstyp som fått sin mest konsekventa utformning av Schartau. Det skedde genom hans tryckta skrifter, men också genom vidare tradering. All traditionsbildning som fått bära Schartaus namn har dock inte varit i överensstämmelse med Schartaus egen uppfattning – något som ger sig till känna även inom rammarna för det ämne som här skall behandlas.

Det kan vara på sin plats att inledningsvis notera, att den populära bilden av Schartau som en tillbakadragen och inåtvänd man, utan något som helst yttre inflytande på samtiden, är överdriven – från två håll. Dels har den fromma traditionen ofta överbetonat isoleringen, den avvisande inställningen till vissa yttre ting, dels har karikatyren tecknat en motsvarande bild av Schartau som olutherskt världsfrånvärd och främmande för det naturligt mänskliga. Att han inte spelade den undanskymda roll man velat tilldela honom, framgår bl. a. av att han vid sin enda riksdag, Örebro riksdagen 1810, blev en av sexton ledamöter i den nämnd ”som i händelse af skiljaktighet riksstånden emellan vid förestående tronföljar-

val jämlikt riksdagsordningen 61 § kommer att valet bestämma”. Att Schartau inte var så världsfrånvärd som man ibland velat göra gällande, framgår av hans inställning till och utövande av musik.

Någon principiellt utformad skrift om musiken har Schartau knappast haft några planer på att författa. Däremot innehåller flera av de tryckta själavårdsbrevens pregnant uttalanden om musik och musikutövande. Samtida tryckta källor och ögonvittnen har också en del att berätta, och den rikaste källan är den stora notsamling som Henric Schartau till största delen själv kopierat, och som nu förvaras i Lunds Universitetsbibliotek. Den har tidigare behandlats av Lechard Johannesson i hans 1957 utkomna Schartaubiografi, dessvärre med mindre lyckat resultat. Någon fullständig förteckning över notmaterialet gjordes ej förrän 1975.¹

Vi skulle kunna uttrycka en viktig skillnad mellan resp. ortodoxi, pietism och upplysning på följande sätt. För ortodoxin gällde det att bruka tingen så, att det skedde till Guds ära; mellan detta syfte och människans vederkvickelse och nöje fanns ingen motsättning – tvärtom. För pietismen däremot gällde det att icke bruka andra ting än de som direkt befrämjade det andliga livet, eller var nödvändiga för den mänskliga existensen. Därmed följer också en annan syn

¹ L. Johannesson, Henric Schartau (1957). En kritik av kapitlet ”Musiken och Schartau” återfinns i SDS 1957 30/2, s. 4: Josef Hedar, Henric Schartaus musiksamling. – Notmaterialet har förtecknats i A. Jarlert, En musikaliesamling i Lunds Universitetsbibliotek *possessore Henric Schartau* (stencil 1975).

på musiken. Den bör tjäna rent andliga syften. "Världslig" musik är skadlig eller åtminstone onödig. För upplysningen där emot begränsades religionen till en andlig sfär, utanför vilken man ansågs fritt kunna röra sig som en "upplyst" och fri människa. Musiken var en Guds gåva, som man borde vara tacksam för, men som för övrigt inte hade med religionen att skaffa. På svensk mark finner vi ett exempel på den praktiskt fromma typen av ortodoxi hos Jesper Swedberg: "Och såsom Gud vner oss effter swårt och trågit arbete och bekymmer, att hafwa vår ro och wederqwelse, så hafwer jag funnit mitt största nöje vti *music*. Och ther af är mitt sinne wordet wederqweckt, vpriskat, och vpmuntrat. Ty vti en liufig och welstelt *music* hafwer Gud lagdt en mechta stor krafft."²

När nu Schartau tar upp musiken i ett själavårdsbrev, verkar det till en början enkelt. Han skriver: "För inlöpande och sig inblandande frestelsers skull behöfver icke min Herre öfvergifva kyrkomusiken, ty då skulle man öfvergifva allt, eftersom frestelser blanda sig i allt, och i synnerhet i det som nyttigt är och godt."³ Men i ett annat, ett år äldre brev till samme adressat, heter det: "Egentliga förströelser (till exempel fåfängliga sånger, skämt, sällskaper, kortspel, dans, spektakler och dylikt) lämna en bedräglig förfriskning åt de mänskliga sinnen; ty dessa nöjen insmyga ett skadligt förgift i själen. Instrumental-musik är numera den oskyldigaste förströelse, sedan den onde på ett eller annat sätt har bemäktigat sig det mesta af texten för vocal-musiken. Information i musik är ett lofligt näringsfång, om det vanliga kan undvikas, att information hos fruntimmer blir på ett eller annat sätt till frestelse."⁴ Här har man velat lösa in en strängt asketisk syn på musiken, som illa harmonierar med den i samma brev uttalade uppskattningen av instrumental-musik. Varningarna i detta brev har dock i stor utsträckning fått bestämma eftervärldens syn på Schartau och musiken. Just detta brev kritiserades efter publiceringen

1828 av Johan Henrik Thomander. Denne noterar först att "det är intet tvifvel underkastadt, att ju det gifvas mångfaldiga tillfällen och omständigheter, under hvilka de ofvanuppräknade förströelserna äro för en christen otillättna och otillbörliga, dels för hans egen, dels för nästans skull. Det förra inträffar både i omvändelsens början, och enär andeliga bekymmer infinna sig; ty att vilja genom sådana medel fördrifva dessa, är en ursinnighet och en hädelse. Det senare inträffar vid de af apostelen antydda fall, då man för att skona andras svagare samveten måste tillåta sig mindre än som i sig är tillåtet." Men skulle Schartau ha menat att varje eller något av de uppräknade tidsfördriven "är i sig synd", så är Thomander ej ense med honom. Om "större delen av de vanliga ur operetter tagna sångstycken", heter det att de "äro öfverhufvud så platta och obetydliga, att Rec. icke inser, huru de kunna göra något slags intryck hvarken på förstånd eller hjerta." Även "Bellmans icke synnerligen läckra skaldestycken hafva gjort och göra Rec. rätt mycken glädje, utan att han derigenom ett ögonblick blifvit intagen för en liderlig lefnad." Vidare heter det att "spektaklerna tillhöra skön konst, och utan allt bevistande af sådana är en egentlig konstbildning, sådan den efter tidens fordringar äfven för andra än utöfvande konstnärer är nödig, hardt när omöjlig." Det är mindre lätt att inse "hvarföre icke teckning, måleri och annan bildande konst skulle kunna vara lika så oskyldig som instrumental-musiken." I huvudsak är Thomander emellertid mycket uppskattande mot Schartau.⁵

² Jesper Swedbergs Lefwernes Beskrifning, utg. G. Wetterberg (Skrifter utgivna av Vetenskaps-Societeten i Lund 25: 1; 1941), s. 525.

³ H. Schartau, Bref i andeliga ämnen, (1925), s. 228.

⁴ Op.cit, s. 218.

⁵ J. H. Thomander, Skrifter, II (1879), s. 535 ff. För problemet Thomander-Schartau, se vidare L. Österlin, Thomanders kyrkogärning (1960), s. 53 ff, och dens., Lundensiska kulturperspektiv. Ur J. H. Thomanders brev till J. U. Winberg 1817-1832 (i Vetenskaps-Societeten i Lund Årsbok 1976).

Recensionen besvarades i förordet till andra häftet av Schartaus brev av utgivaren, den kände juridikprofessorn Jøhan Holmbergsson. Det heter där bl.a., att "correspondenten kunde inse att många i modet warande sånger, om än snillrika och ironiserande emot wissa dårskaper, likwål så oförmärkt inleda i just de samma dårskaper, äfven dem, som inse och förstå ironien; — — Författaren ej heller war en af dem som behöfde wid alla tillfällen säga allt hwad han i ett ämne wiste, för att öfwerityga andra att han wiste än mer. Andre läsare som om fåfänglighet och fåfängliga nöjen behöfwa närmare underrättelse, kunna få den i denne Författarens öfriga skrifter — —"⁶

Schartaus förste egentlige biograf, kyrkoherden och missionspionjären Assar Lindeblad, hade gett icke blott en musikalisk interiör från Schartaus hem, utan också framhållit hans utåtriktade musikintresse.⁷ Peter Wieselgren skriver, att Schartau var "en säker kännare af målningars konstvärde, idkande sjelf musik, sällan saknad på conserter",⁸ och Carl Adolph Agardh, som är starkt kritisk till Schartau och målar hans porträtt närmast som en karikatyr i mörka färger, underlåter dock inte att meddela läsaren att Schartau "spelte med säkerhet och som man säger med talang violin"⁹. Sedan länge känt är också att Schartau efterlämnade två fioler.¹⁰ Men hans musikaliska verksamhet inskränkte sig icke till musikutövning i hemmet. Den 4 maj 1815 hölls i herr Lundstens Sal (sedermera Malmens källare vid Krafts torg) i Lund en "fullstämmig Vocal- och Instrumental Concert. Inkomsten härvid, som emottages och redovisas af Prosten Schartau, tillfaller aflidne Ritmästaren Billmans Enka och Barn". Programmet upptog uvertyrer, piano- resp. operamusik, och avslutades med Beethovens år 1800 komponerade septett. Ingen andlig musik förekom. Annonsen avslutas med anvisning på var och till vilket pris man kan köpa "Billetter, försedda med Prosten Schartaus sigill".¹¹ Det hela säger

en del om Schartaus sociala ställning, men också om hans inställning till musiken. Den förste som synes ha uppmärksammat denna konsert är Göteborgsprosten Ivar D. Wallerius, i ett föredrag i Göteborgs Prästkonferens på hundraårsdagen av Schartaus död. Han framhåller där att Schartau var mycket musikalisk, och "det vore av ett visst värde för hans karakteristik, om något närmare kunde utforskas om denna sida av hans personlighet, men sannolikt är detta ej längre möjligt".¹² Wallerius synes ej ha känt till Schartaus notsamling.

Henric Schartaus efterlämnade musikaliesamling sönderfaller i nio delar, fördelade på två kaplar. En viss kritisk försiktighet är av nöden vid konstaterandet av vilka noter som verkligen tillhört Schartau. Det har nämligen visat sig att den första avdelningen, som i biblioteket registrerats som "Schartau, H. Note-bok.", till största de-

⁶ H. Schartau, Bref i adeliga ämnen, Andra häftet (1830), s. III ff.

⁷ A. Lindeblad, Henric Schartaus lefnad och lära (1837), s. 444: "War han uttrötadt af arbete, så hände ej sällan att han tog sin violin och spelade några ögonblick, hwarunder han i tonernas upptriskande ether hämtade sinneshwila och wederqwickelse. Ty musik älskade Schartau högt; derföre bewistade han någon gång offentliga conserter och hade stundom, under sina manna-år, ett litet musikaliskt sällskap hemma hos sig."

⁸ Biographiskt Lexicon, band XIII (1847), s. 363 f.

⁹ C. A. Agardh, Samlade skrifter af blandadt innehåll, I (1863), s. 7.

¹⁰ Enligt bouppteckningen i Lunds Landsarkiv (Lunds Stadsarkiv: Rådhusrätt/Magistrat F III: 16, konkurser 1825) "2 Violiner 1 Alt 1 Quint 6 Rdr." Det är tydligt att det rör sig om två instrument, en vanlig och en altviolin. Hedar har väl läst för snabbt när han skriver att "bouppteckningen efter Schartau upptar en fullständig instrumentbesättning för stråkkvartett".

¹¹ Programmet i sin helhet: "Första afdelningen: Ouverture af Kuntzen. Concert för Fortepiano af Eberl. Recitativ med Bravour-Aria ur Alexanders Fäst af Winter. Andra afdelningen: Ouverture af Méhul. Scena ed Aria ur Italienska Operan Antigono af Righini. Quintett för Fortepiano af Dussek. Septett af Beethoven med obligat Walthorn, Clarinett och Fagott." Lunds Weckoblad 1815, nr 34—36.

¹² I. D. Wallerius, Bidrag till Henric Schartaus minne ur äldre, delvis otryckta källor (1925), s. 10.

len utgöres av noter som tillhört Henrietta Sophia Grahe (1800–61), dotter till sedermera slotts- och stadskirurgen i Marstrand Johan August Grahe (död 1809) och adopterad av kammarrättsrådet Otto Panthel, samt senare gift med kontraktsprosten Frans Wilhelm Wred (1788–1860) i Lunds stift. Hur denna "Graheska" samling hamnat bland Schartaus noter, är ej känt. Schartaus samling överfördes 1904 från Lunds Domkapitels arkiv till Universitetsbiblioteket. Då synes dessa noter ha tillhört samlingen.¹³ Inga andra noter än de som kopierats av Schartaus egen hand, kan med säkerhet sägas ha tillhört honom. Dessa utgör dock merparten av den ganska omfattande samlingen.

Notsamlingens avdelning 2 och 3 utgöres av Schartaus samling av stråkkvartetter och duos av Anton Kammel, en numera bortglömd tonsättare från senare hälften av 1700-talet. Den fjärde avdelningen består mest av sånger, representerande skilda stilar och genrer. Nummer 5 betitlas "Samling af Claverstycken", men innehåller mest sånger, till stor del med musik av J. H. Roman. Nummer 6 innehåller diverse sånger, de flesta i stämmor, och nummer 7 består av "Andeliga sångstycken", av vilka ett återkommer i olika versioner. Den åttonde avdelningen "Fyrstämmiga Stycken" innehåller mest stråkstämmor, och i den nionde och sista delen ligger diverse noter av olika slag. Ur musikhistorisk synvinkel är nummer 5 den viktigaste avdelningen. Härur har också några Roman-sånger i vår tid, genom Gustaf Bjarnegårds försorg, kommit ut av trycket.¹⁴ Ur personhistoriskt perspektiv är emellertid nummer 4, "Partiturer för sång" intressantast, på grund av sitt omfång (188 sidor) och sitt olikartade innehåll. Vid min genomgång av samlingen har jag räknat till 109 olika stycken, lösa stämmor, fragment eller texter enbart i denna avdelning, varför det är omöjligt att redovisa mer än några få exempel.

Flera av texterna är författade av Ivar Eilert Schartau, född den 19/2 1785 som

postum son till andre stadskomministern Ivar Eilert Barfoth (Schartaus företrädare i Lund). Dennes änka, Catharina Elisabeth Sommelius, blev Schartaus hustru – konserverades, som det hette – år 1786. Ivar Eilert junior antog namnet Schartau, och styvfadern skall ha fäst sig vid honom och satt stora förhoppningar till honom.¹⁵ När Esaias Tegnér år 1811 erhöLL Svenska Akademiens stora pris för sin Svea, fick I. E. Schartau andrapriset för sitt poem Medborgaren. Till den kända duetten "Bei Männern welche Liebe fühlen" ur Mozarts Trollflöjten har Ivar Eilert Schartau skrivit en ny text, och i denna version återfinns den på tre ställen i styvfaderns notsamling: "Tillåt mig Emili en fråga af vigt kanske för mig och Ehr – En ädel afsigt allt kan våga, Vår vänskap rättighet ehr ger". Ett representativt exempel på hans diktning – sådan den här föreligger – är följande text till ett annat avsnitt ur Trollflöjten (Taminos första aria):

Det var en gång i fordna dar,
Ett Eden för mig jorden var
Som rosor och nektar blott bar
Utaf hvars minne blott är kvar
Det qval et stormigt hjerta andas,
Den suck som med en tårflod blandas
Wäckt utaf saknad och begär – – –

På tre ställen i notsamlingen återfinns även en liten sång med musik av Johan Wikmanson: "Utaf vers om vin och glas Skalden föga hedras. Af Musik i supkalas Konsten blott förnedras". Men här finns också "Frun och Pigan på morgonstunden nära klockan 11 af Bellman – några grofheter rättade". I Malmö skola hade Schar-tau eljest som lärare haft C. M. Bellmans

¹³ Förfrågningar hos Domkapitlets expedition har varit resultatlösa. I bouppteckningen efter prostinnan Grahe-Wred ges heller ingen ledtråd.

¹⁴ "Herre, när jag dig haver" och "Jag vet på vem jag tror", båda på Noteria förlag.

¹⁵ A. Green, Spegeln av en djärv natur (1963) – den senaste Schartaubiografin, s. 24.

tidigare informator.¹⁶ G. J. Voglers bekanta Hosianna återfinns på tre ställen. Som Heddar påpekat, skiljer Johannesson felaktigt mellan Voglers Marsch och Hosianna – som är samma komposition. Troligen sammanträffade Schartau med Vogler, då denne år 1796 besökte Lund för att yttra sig om orgelverket i Domkyrkan.

Av J. G. Naumann finns flera kompositioner. Ett Adagio i Ess-dur har fått ord av I. E. S.:

Svaga väsen för begären svigtad
Stäng din plåga i ett tåligt bröst
Med en hoppfull blick mot himlen riktad
Sök i hjertats frid och tålmod din tröst.
Vänta denna tröst, du säkert henne finner.
Ned i Oceanen halfsläkt Solen brinner,
Lifvets efter ett fulländat stormigt lopp
Går som hon mer skön och mera härlig opp.

En Chor uti Prologen till Gustaf Wasa har försetts med anteckningen "af Du Puy upförd d 1/1 97". Det rör sig om Édouard Du Puy, under 1790-talet andre konsertmästare i Hovkapellet, även känd som sångare. Han blev så småningom utvisad ur riket på grund av bonapartistiska sympatier, men återkommen blev han kapellmästare och fick 1815 professors titel, samt var troligen Franz Berwalds lärare. Huruvida Naumann här är kompositören, torde vara osäkert.

Till den lättare genren får vi räkna Gos-sarne – en respektlös parodi på arian "Ack förmildren detta hot" ur Glucks Orfeus, där "gossarne" övertagit Orfei parti, och furierna ersatts av – en skolmästare! Frans Michael Franzén representeras av genom-brottsdiken Menniskans anlete från 1793, som ju genom Kellgrens förmedling trycktes i Stockholms Posten, samt den ett decennium yngre Lifvets njutning ("Sörj ej den gryende dagen förut"), båda tonsatta av Olof Åhlström. Arian "Låt sorgen fly" ur Glucks Alceste har fått nya ord av I. E. S.: "Systemet ei til sällhet traktar, Det har ei qval och ei begär. Den mask med känsla du föraktar I värde öfver Solen är". Omedelbart därpå följer "Litanien af Ödmann.

Försök till Kyrkosånger ps 135. Hymn i deux Chœurs par J. H. Mecklin". Texten är Samuel Ödmanns välkända botpsalm från 1798, nu Sv. Ps. 158. Något överraskande finner vi icke så få engelska sånger med "God save great George our King" i spetsen. Ett fastnålat blad upptar programmet till någon konsert eller musikafton.¹⁷ En kortfattad översikt över notsamlingen är bilagd denna uppsats.

Endast en i strikt mening teologisk kommentar till musiken finns bland noterna. Det är vid en Roman-sång i femte avdelningen: "Du kära dag som blänker opp ur Morgonrådnans gyldne sköte", där Schartau skrivit överst på sidan: "God Musik men endast i verdens tycke". En komposition återkommer, som redan nämnts, på flera ställen och i ett flertal versioner. Den har väckt särskilt intresse, men också vållat huvudbry. Innan vi går in på detta problem, skall tråden från det tidigare resonemanget om Schartaus musikuppfattning återupptagas.

Tore Hulthén har i en recension av Johannessons bok särskilt tagit upp Schartaus inställning till musiken.¹⁸ Johannesson hade menat, att Schartaus syn på människolivet kännetecknades av en luthersk-ortodox dristighet som man tidigare icke tillerkänt honom. Hulthén invänder att "Schartaus hållning i nämnda avseende dock kännetecknas av en viss ambivalens. Å ena sidan bevarar Schartau mycket riktigt som ett arv från ortodoxien en positiv inställning till det naturliga människolivet,

¹⁶ Han hette Carl Ludvig Ennes, och skall genom Bellmans förmedling ha kommit till Malmö, blev sedermera kyrkoherde i Röke, "där han fullständigt förföll". A. Malmberg, När Henrik Schartau gick i Malmö skola (i Lunds Stifts Julbok 1936, s. 75).

¹⁷ Programmet, som ej är skrivet med Schartaus handstil, upptar "Hendels Hallelujah i das Messias, Adam och Evas Hymn i C dur ur Haydëni Skapelse, Haydeni Roxelane, Gavotten i G Moll i Corellii Notte Natale, Gluck Duette i Operan Armide: Kom, hat och hämdeandar".

¹⁸ Svensk Teologisk Kvartalskrift 1958, s. 117–124. Musiken behandlas på s. 120 f.

dess ordningar och former. Han icke bara hade blick för kallelens ordentliga skötande i stånd och ämbeten och att Gud genom detta frambragte ett yttre gott; han avvisade icke heller den rekreation, som oskyldiga förströelser, framförallt musiken, och ett otvunget umgängesliv med likasinnade kunde ge. — — — Men det finns å andra sidan också ett annat drag, som bestämmer Schartaus hållning i nämnda avseende, och som icke får förbises. Schartau varnar ju icke sällan för världsliga förströelser och sällskapsliv med hänsyn till de fres-telser, som kan vara förenade därmed." Det finns hos Schartau "en viss livsförnekelse och askes, en försiktighet, tillbakadragenhet och vaksamhet i umgänget med människor, man må sedan rubricera det som pietism eller inte." Det synes emellertid lika svårt här som annorstädes att finna någon egentlig "ambivalens" hos Schartau. Hur kommer vi då till rätta med de till synes motsägelsefulla uppgifterna: å ena sidan hans varningar för offentliga nöjen, fåfängliga sånger och världsligt umgänge, å andra sidan bevistade han själv offentliga konserter och beskyddade åtminstone en sådan, kopierade själv tämligen "fåfängliga" sångtexter, och höll musikaliska samkväm i hemmet — samkväm som inte hade någon särskild "andlig" prägel. Några äldre minnestecknare har ansett att Schartau var mindre sträng i livet än i breven och predikningarna. Häremot invänder Gunnar Rosendal, att "ingenting kan vara mera missvisande. Han gav efter för fridens skull. Han hade resignerat inför sin oförstående familj och lät dess medlemmar leva sitt eget liv. Men så levde han också själv rätt isolerad i sitt hem."¹⁹ Detta är helt missuppfattat. Det finns verkligen en spänning mellan vissa av Schartaus brev och hans eget levnadssätt. Lösningen torde istället ligga i att man i allmänhet föga beaktat vad Schartaus brev i andliga ämnen har för karaktär. De är självavårdsbrev, dvs. syftet är framför allt att vägleda människor på den eviga vägen, inte i första hand att ge detaljerade före-

skrifter för levnadssättet. De är vidare skrivna till olika människor, och det rådsom i en viss situation ges till en viss person, kan inte utan reservation upphöjas till allmän regel. Ser vi lite noggrannare på det brev där Schartau varnar för "egentliga förströelser", blir vi strax varse att brevet är skrivet till en människa i ångest. Av fortsättningen är tydligt att adressaten är en person i det uppväckta tillståndet. Schartau skiljer mellan sovande (eller säkra), uppväckta, och benådade syndare. Den som är uppväckt har i någon mån blivit upplyst om sin synd, och i allmänhet också i någon mån om Guds nåd, men är ej pånyttfödd, har ej kommit till den tro som med visshet kan säga: "Jag vet på vem jag tror". För en sådan människa är det nödvändigt att iaktta den största varsamhet, så att Guds Ande kan fortsätta föra sitt verk fram i människan, så att hon kommer till tron. Iakttar hon inte denna försiktighet, kan hon lätt istället gå tillbaka i det andliga. Den som är befäst i tron, kan däremot i större frihet bruka världen, när hon kan bruka den utan att vara bunden vid den. Häri ligger en viktig förklaring till Schartaus föregivna ambivalens.

Med predikningarna förhåller det sig annorlunda. De riktar sig till hela menigheten. Där kommer följaktligen Schartaus principiella uppfattning klarare fram. I ett utkast från 1814,²⁰ talar han under ämnet "De wigtiga orsaker, som böra afråda en kristen ifrån att hafwa fåfängligheten kär" bl. a. om att "sådana nöjen, som utan Guds buds öfwerträdelse kunna uppfriska de mensklige sinnena, älskas då man ej kan undwara dem". Det felaktiga är här ej själva nöjena, utan att älska dem. I samma utkast sägs att

¹⁹ G. Rosendal, Rätte Lärare, II (1932), s. 171 f. Mot den till Rosendal traderade och av honom förstärkta traditionen om Schartaus mycket olyckliga hemliv, har en sentida ättling, Sigurd Schartau, reagerat i SDS 1932 16/7 (Henrik Schartaus hem).

²⁰ H. Schartau, Predikningar, till större delen i utförligare utkast, I (1862), s. 398 ff.

”onyttiga nöjen äro de, som icke behöfwäsa för sinnenas ordentliga wederqwickelse”. Därmed åsyftas tydligen i synnerhet dansen. Syftet med denna predikan är att varna för kärlek till allt fåfängligt (närmast i betydelsen ”förgängligt”). Henrik Hägglund har riktigt uppfattat saken, då han skriver: ”Först det man givit hän åt Gud, kan man få igen såsom sitt till verklig glädje, vilken alltid står i korsets tecken. — — — Det kan t. o. m. bli ett ’nej’ till så goda ting som öga, hand, fot, som då måste försakas. Hela vårt naturliga liv måste gå genom död till liv. — — — Det verkliga livet ligger på andra sidan självet död. Först den som dött, kan leva, endast de korsfäste kunna triumfera.”²¹ Att försakelsen i sig inte hade något värde för Schartau, framgår av ett annat utkast, där han säger: ”Der gifwas de, som hysa mycken afsky för det finare verldsväsendet såsom dans och kortspel, men taga sig icke tillvara för hat och förtal.”²² Allt ses utifrån *kallelens* horisont: först och främst den himmelska kallelsen, som fullföljes i hela nådesordningen, men också den jordiska. I ovannämnda utkast från 1814 kan han därför säga om onödiga prydnader, att de prydnader är onödiga, ”som icke behöfwäsa för ståndets skull, hwaruti man är stadd, och med hwilka man likwäl omgifwer sin person”, liksom ”onödiga kostbarheter äro de, som icke äro nödwändiga för den medborgerliga wärdighetens skull, hwartill någon genom Guds styrelse har kommit”. Schartau torde avgjort ha ansett det tillhöra sin kallelse att beskydda en välgörenhetskonsert. Att i den mån andra plikter medger, förvalta sin musikaliska begåvning, blir också en kallelse till den som utrustats med sådana pund.

Även det enskilda musicerandet kan ställas in under nådesordningens synpunkt. Det heter i ett förhör: ”Att bruka sånger är i allmänhet en ganska nyttig gudaktighetens öfning, hwilken af Apostelen Paulus är anbefalld att nytjas af omvända menniskor, uti Eph. 5:19. Col. 3:16. Äfwen kan en andeligen upwacknad menniska sig till mycken

hugnad nytja sådana sånger, som pläga kallas botpsalmer, och i hwilka en andeligen upwacknad menniska införes talande. Men likasom det skulle innefatta en osannfärdig klagan på Gud, deräst någon omvänd menniska, som egde wisshet om sitt nådastånd, wille wid enskilda tillfällen sjunga botpsalmer; likaså är det ett öfwermod, om en menniska som är utan omvändelse, will företaga sig att sjunga sådana psalmer, i hwilka hon kommer att tala såsom en omvänd menniska. En annan sak är det, då sådana psalmer sjungas wid den offentliga gudstjensten. Då behöfwäsa icke den upwäckta menniskan att wara tyst, utan kan gärna med församlingen deltaga i det som sjunges för de omvändas räkning, likasom den menniskan, som har försäkran om sina synders förlåtelse, utan att göra sig skyldig till otacksamhet, kan wara med då botpsalmer sjungas. Deremot då en menniska som i grunden är utan omvändelse, sjunger som en omvänd menniska, och sjunger så för att dermed befria sig från alla twifwelsmål, eller för att bringa sig högre up i andelig fullkomlighet, då blir detta företag såsom en ny klut, hwilken sättes på ett gammalt kläde, eller såsom nytt win, hwilket slås på gamla flaskor — — —”.²³

Härmed sammanhänger Schartaus stränga kritik mot den herrnhutiska Sions Sång. Schartaus egen andliga utveckling och erfarenhet har här haft stor betydelse. I Sions Sång finner man ”dels 1:o sådana psalmer, som visa en aldeles orätt väg till salighet, under föregifwande att den är den rätta. Dels 2:o träffar man där sådana beskrifningar både på det säkra, det upwäckta och det omvända tillståndet, hwilka äro aldeles stridande emot de hufvudbegreppen, som af den heliga Skrift hämtas, och äfwen äro stridande emot sig själwa. Dels 3:o träffar man i Sions Sång sådana

²¹ H. Hägglund, Henrik Schartau (1924), s. 198.

²² Efter H. Hägglund, op.cit., s. 199.

²³ H. Schartau, Utkast till offentliga förhör (1850), s. 271.

psalmer, hvilka icke innehålla något uppentbart oriktigt, utan äro författade med ett slags lyftning och blödiget väsende, hvilket mycket slår in med människohjärtats traktande efter känslor."²⁴ Han har icke sett "någon, under bruket af Sions Sånger, komma till visshet, stadga eller frimodighet. De som varit ängslige, hafva blifvit kvar i sitt nedtryckta tillstånd, då andra hafva hunnit till en slags andelig fräckhet; men barnslig fruktan ihop med barnsligt förtroende har det icke kunnat blifva".²⁵

I juni 1815 insände Schartau till 1811 års psalmbokskommitté en granskning av deras "förslag till förbättrade kyrko-sånger". Anmärkningsvärt är, "att i ett par psalmer, författade 1809 av Franzén och Wallin gemensamt, Wallin i 1816 års psalmboks-förslag gjort ändringar just i de punkter, där Schartau framställt anmärkningar".²⁶ Schartaus granskning av 1819 års psalmbok innehåller en hovsam kritik. Den användes länge i den liturgiska undervisningen vid Lunds universitet. I domkyrkoförsamlingen antogs den nya psalmboken fr. o. m. Påskdagen 1821, men i landsförsamlingarna Stora Råby och Bjällerup förblev man under Schartaus tjänstetid vid den gamla. Schartau fick alltså i fyra år använda båda psalmböckerna parallellt.²⁷

Henrik Hägglund har i ett annat sammanhang framhållit hur Schartaus harmoni var "dyrköpt i hårda strider. Där fanns hos honom starka motsatser – en 'complexio oppositorum', kunde man säga – vilket lätteligen kunnat bringa disharmoni in i hans väsen och verkande. Att vara litet av varje i en behändig blandning med kanterna avrundade för att ej stöta emot, är ofta utmärkande för medelmåttor. Schartau var icke litet av varje, utan mycket av det, han nu var. Därför är det desto större, att dessa motsättningar kunde bringas in i en helgjuten enhet, och harmonien blir desto rikare, då så olikartade toner här bragts till samklang".²⁸

Det fanns hos Schartau något behärskat, man skulle t. o. m. kunna säga något beseg-

rat, som satte sin prägel på hela personen och levnadssättet.²⁹ Men någon rädsla för all naturlig munterhet, så som hos C. O. Rosenius, finner vi inte hos Schartau. Rosenius kunde tala om sitt eget "ostyriga lättsinne", förebrå sig att han i sitt eget hem föll för "frestelsen" till skämt, och menade att Gud till straff därför tog hans käraste barn ifrån honom.³⁰ Detta är främmande för den Schartau, som när några pojkar "lekte röfvar" på hans gård, yttrade: "Leiken blott så, att I fån sluta som den botfärdige röfvaren på korset".³¹ Man kan väl säga att Rosenii efterföljare till en början gick i sin lärares fotspar. Därom vittnar inte minst de sönderslagna fiolerna i flera landsändar. Det berättas om en gammal spelman, att han, tillsagd att fiolen var djävulens instrument, svarade: "Djävulen sitter inte i

²⁴ H. Schartau, *Bref i andeliga ämnen* (1925), s. 207.

²⁵ *Op.cit.*, s. 13.

²⁶ O. Ahnfelt, *Henric Schartau* (1907), s. 14 f. Schartaus granskning har införts i de andliga breven, s. 319 ff.

²⁷ Granskningen av psalmboken är tryckt i P. Wieselgren, *Sveriges sköna litteratur*, I. Svenska kyrkans sköna litteratur (1833), s. 404 ff. Se vidare H. Wentz, *Hur den Wallinska psalmboken mottogs i Sydsverige* (i *Psalm och sång. Studier tillägnade Emil Liedgren den 21 februari 1959*, särsk. s. 202), och där anförd litt.

²⁸ H. Hägglund, *Minnestal* (i *Henric Schartau. Från högtiden i Lund vid sekelminnet av hans död*; 1925), s. 28.

²⁹ Ett tydligt exempel ger följande stycke: " – – så kommer en av Nya Testamentets christna att hos sig förena det Gamla Testamentets warsamhet, noggrannhet och allwarsamhet med Nya Testamentets frimodighet, frihet och glädje, till utgörande af den stadiga, otvungna och förnöjda sinnesställning, som är egentligen tillhörande Nya Testamentets medlemmar; utan att hwarken frimodigheten skrider till djerfhet, eller warsamheten till träldomsfruktan, utan att hwarken friheten förbytes till sjelfsväld, ej heller noggrannheten till tvång, utan att hwarken glädjen urartar till lättsinnighet, ej heller allwarsamheten till ett sorgbundet wäsende". H. Schartau, *Ï* örsök att till det mesta med alternativa frågor bibringa det aldranödswändigaste af Christendoms-kunskapen (1838), s. 37.

³⁰ E. Berglund, *Henric Schartau och Carl Olof Rosenius* (1914), s. 21.

³¹ A. Lindeblad, *op.cit.* (1864), s. 42. Yttrandet har tillagts i andra upplagan.

fiolen, utan i människohjärtat". Ett sådant yttrande synes mera stämma överens med Schartaus åskådning. På senare tid har man ibland i av Rosenius inspirerade kretsar intagit en friare hållning, medan "Schartaulärjungarna" inte alltid förmått tränga in till varken det djupa allvaret eller den korsmärkta, men friska friheten hos Henric Schartau.

Vi har ovan antytt att det i Schartaus notsamling finns ett stycke som återkommer ofta, och som vållat forskningen problem. Det är det s.k. "Helig i Svenska Communion Mässan" – ett Sanctus ur nattvardsliturgin, med text enligt 1693 års kyrkohandbok. J. Hedar säger att denna komposition går "som en röd tråd igenom hela Schartaus musiksamling".³² Johannesson har felaktigt angett Vogler som kompositör³³, vilket Hedar avfärdar. Kompositionen föreligger i samlingen i följande versioner: I avdelning 4 för fyrstämmig sång och stråksextett, i d-moll, samt fem fullständiga och en ofullständig stråkstämma; i avdelning 5 för fyrhändigt piano, i g-moll; i avdelning 6 för fyrstämmig kör, i d-moll, samt en andrafiolstämma; i avdelning 7 i två versioner för klaverinstrument, i d- resp. g-moll, samt åtta sång- och instrumentalstämmor; i avdelning 8 fyra stråkstämmor, och i avdelning 9 slutligen, i sättning för trestämmig sång, stråksextett och två flöjter, i d-moll. I fyra av de sex fullständiga versionerna finns ändringar i minst hälften av de sexton takterna. Detta är utan motsvarighet i notsamlingen för övrigt: Även i stråkstämmorna förekommer, för att tala med Hedar, "talrika rättelser och ändringar". Hedar menar att en av pianosättningarna, den i d-moll, som annars har ändringar i blott tre takter, skulle vara den ursprungliga. Tonsättarens namn är uttraderat eller saknas helt, utom på den fyrhändiga sättningen, som bär den hemlighetsfulla inskriptionen "af S.". F. ö. kan vi instämma i Hedars kommentar att "stämeföringen är bristfällig och detta i förening med de många fördubblingarna tyder på, att

upphovsmannen saknar tillräcklig teoretisk underbyggnad".

Vi vet ganska litet om Schartaus musikaliska bildning. Som barn hade han fått musikundervisning i hemmet, och som elev i Malmö skola torde han ha sjungit vid de flesta begravningar i staden – en tradition som vid den tiden ännu bibehölls.³⁴ Vid vuxen ålder torde han ej ha sjungit annat än till egen uppbyggelse. Hans röst var på äldre dagar ganska hes, och någon sångare blev han aldrig.³⁵ Schartaus notskrift är driven, men notationsfel förekommer lite här och var: alla notsystem har inte alltid lika många takter, olika tonart eller taktart förekommer parallellt i olika stämmor i samma sättning etc. Josef Hedars omdöme, att "det får anses ganska troligt, att vi här har ett kompositionsförsök av Schartau eller i varje fall ett arrangemang av honom", står sig än idag. Gustaf Bjarnegård har gjort en egen sättning till "Schartaus melodi", publicerad i Julboken till församlingarna i Göteborgs stift 1978, med kommentar av Gunnar Hjorth. Bjarnegårds sättning utnyttjar väl melodin, men harmonierna är delvis helt andra än originalets. Hjorth har varit väl snabb att konstatera att Schartau är kompositören. Är det så, som vi alltjämt måste antaga, att det *kan* röra sig om ett blott arrangemang av Schartaus hand, så är det ju just originalets harmonisering, och inte melodin, som är det i detta sammanhang intressanta, och Bjarnegårds väckande sats är då personhistoriskt av ringa värde.³⁶

³² J. Hedar, op.cit. Som framgår av det följande förekommer kompositionen i sex av samlingens nio delar, inte, som Hedar säger, i sju.

³³ L. Johannesson, op.cit. s. 136.

³⁴ H. Schlyter, Henric Schartau och hans barnbarns stad (i Lunds Stifts Julbok 1975; s. 14). L. Johannesson, op.cit, s. 36.

³⁵ Se I. Wallerius, op.cit, s. 12. Christian Molbeck d. ä. beskrev t. o. m. Schartaus talröst som det obehagligaste organ han någonsin hört från en predikstol; en skrikande röst, som skar i öronen.

³⁶ G. Hjorth, En melodi av Henrik Schartau (i Julboken 1978, s. 94 ff.).

Vi har ovan inte berört förhållandet mellan Schartau och kulturkretsen kring Tegnér i det s. k. Härbärgets. Varmare relationer kan man tänka sig. Men när någon i begravningsföljet efter Schartau ville vända vid Norrtull, för att slippa ifrån det usla vintervädret, var det Esaias Tegnér som opponerade, med ord som blivit berömda: "den mannen följer man ända till graven".

I formuleringen av vår artikelrubrik om evighetsallvar och spelglädje ligger en spänning som även andra än Schartau haft erfarenhet av. Men hos honom upplöses spänningen i en kommentar till ett sångblad med text ur Psalt. 18:2-3, nu i notsamlingens femte avdelning. Schartau har på notbladet skrivit: "Sungit efter min Död i Gudomlig härlighet". - Där han hade sitt livs mål fanns rum också för musiken.

Kort översikt över tonsättare och kompositioner i Schartaus notsamling

Bellman Frun och Pigan, Mångelskan
Colizzi Three Duettos for two performers on one Harpsichord or Pianoforte with Accompaniment for one Violin. Air - the death Song of the Cherokee Indians
Dalayrac Couplet och Romance ur Folke Birgersson
Du Puy Välkommen o Måne
Cluck Låt sorgen fly ur Alceste, Farväl Du hälft ur Iphigenie, Min vän jag ropar dig; Ack förmildren detta hot (parodierad) ur Orphée

Grétry Terzett ur Zémire och Azor
Haydn Adagio Cantabile i B, Drikke Pigen, Canon i A ur 83:e kvartetten
Händel Vivace i D (text: Psalt. 46:3)
Kammel Sei Quartetti, Six duettes à deux violons Op. II

Knudzen Romance ur Eric Ejegod, Dødens Wugge Vise, Afskeedsvise

Kraus Andante i D (Dröj sol), Andante moderato i F (Elegie af Bellman)

Krusell Allegro i d (Que la rage ebrante), Allegro moderato i Ess (Quand l'amitié devient amour), Skall allt i grafvens dystra natt (text: L. A. Ekmarck)

Mozart (även *Mozard*) Afsked (Adagio con pesante espressione i Ess; Förgät ei mig), Allegro i Ess (Orden af I.E.S.), Larghetto i F (Der Silfe des Friedens), Larghetto i G (Ensamheten klaga), Lebensreise (Larghetto i B), Tre avsnitt ur Trollflöjten (Zauberflöjten)

Naumann Adagio i Ess (Orden af I.E.S.), Aria i B (texten delvis utsuddad)

Pleyel Sex stycken, bl. a. en Siciliano i a
Roman Du kära dag, Herre när jag Tig hafver, Hvilken är then, Jag vet på hvem jag tror, Thet är min glädje, (övrige Roman-kompositioner är ej försedda med tonsättarens namn)

Vogler Marche i C (Hosianna), Pastoral i C, Adagio i E, Andante i Ess, samt ur De la Gardies parti (nr 20) ur Gustaf Adolph och Ebba Brahe

Wikmanson Summer a Song, Utaf vers om vin och glas

Åhlström Bröder hör om opp att klaga, Redan hann sin purpurlöja (text av "Franzén"), O hvad är som sårar (Romance), Sörj ei den gryende dagen förut (Romance)

Vad är tillfällesdiktning?

En kort översikt

Av Per S. Ridderstad

Under flera sekler utgjordes basvaran i den "skönlitterära" produktionen i Sverige av tillfällesdiktning: begravnings- och bröllopskrifter m. fl. arter. Denna litteratur hade sin givna plats i 1600- och 1700-talens kulturmönster, där högtider och ceremonier, världsliga likaväl som religiösa, spelade en väsentlig roll i människornas liv. Tillfällesdiktningen hugfäste stora och små händelser, skänkte ära och glans – understundom dömde den istället sitt föremål till evig nesa. Ty tillfällesdiktningens idé var inte att återge det tillfälliga. För den tidens författare var tillfällesdiktningen en övningsbana och en uppvisningsarena, där den sociala skyldigheten krävde att man visade den litterära skicklighet man förvärvat – graden därav varierade naturligtvis avsevärt. Dessutom: för tidens boktryckare, särskilt i landsorterna, utgjorde tillfällestrycken en jämn och någorlunda säker inkomstkälla.

Att tillfällesdiktningen verkligen var en ytterst väsentlig del av 1600- och 1700-talens litteratur kan sägas speglad i en nutida antologi av äldre svenska texter som Sveriges litteratur.¹ Av det åttioital stycken som inryms i dess andra del, som omfattar renässans och barock, kan närmare hälften direkt placeras inom tillfällesdiktningens sfär. Går man från urval, som ju tenderar att vara kvalitativa snarare än produktionsrepresentativa, till ett antal större svenska diktares samlade produktion, finner man tydliga belägg för tillfälleslitteraturens dominans. Av Stiernhielms hand är så gott som allt utom Hercules tillfällesdiktning. Den överlägset största delen av såväl Luci-

dors, Runius' som Dalins diktning utgörs av tillfälleslitterära texter. Bellmans produktion består i mycket hög grad av tillfällesdiktning, äkta (verser till enskilda m. m.) eller fingerad (Bacchi Orden, större delen av Fredmans Epistlar).

Under det senaste decenniet har tillfälleslitteraturen alltmer börjat uppmärksammas av forskningen. Det borde nu kunna vara till nytta att göra några enkla och översiktliga anteckningar om tillfälleslitteraturens karaktär, dess historia och forskningsläget på området. Låt oss börja med att försöka enas om vad det är vi talar om.

Terminologiskt

Själva den terminologi, som har använts och ännu används om litteraturområdet, är ganska förvirrande och delvis missvisande.

En seglivad benämning är tillfällighetsdiktning eller tillfällighetspoesi, med avledningar som tillfällighetsdiktare, tillfällighetspoeter, etc. Sådana uttryck återfinns i de flesta äldre och tongivande översikter, t. ex. i G. Castréns Stormaktstidens diktning (1907). De är genomgående ännu i L. Gustafssons uppsats om litteratur och miljö i stormaktstidens Sverige (1967). Exempler på detta språkbruk kan mångfaldigas: M. von Platen i Runius-biografin (1954), S. Lindroth i Ny illustrerad svensk litteraturhistoria (1, 1955), T. Wretö i hans idyllhistorik (1977), för att bara välja några nyare.

Ändå är det självklart, att alla dessa be-

¹ Huvudred. C I Ståhle & E N Tigerstedt. (1–8).
2. Utg. av C Fehrman & M von Platen. 1965.

gravnings- och bröllopsskrifter, som här avses, inte har tillkommit av någon tillfällighet. Det är inte tillfälligheter, som lockat fram diktarna. Det är tillfällen. Varje stycke skrevs till ett bestämt tillfälle. Många goda kännare av epoken föredrar därför med skäl termen *tillfällesdiktning*, så t. ex. C. Fehrman² (1956), C. I. Ståhle (1975) och Stina Hansson (1975).

En liten komparativ utveckling. För denna art av litteratur använder tyskarna vanligen termen "Gelegenheitsdichtung". Ordet "Gelegenheit" har den entydiga betydelsen "tillfälle"; det är bildat på adjektivet "gelegen", som betyder "lämplig, passande". Det är alltså tydligt att den tyska termen innebär "tillfällesdiktning", "diktning lämplig och passande för vissa tillfällen". För åtskillig diktning skulle man kunna peka på ett visst tillfälle som dess tillkomstorsak. För den diktning däremot, som uttryckligen har sin funktion och sitt syfte knutna till en socialt bestämd och daterad tilldragelse, vill tyska forskare numera gärna bruka termen "Casualdichtung" eller "Casuallyrik".³

Här i landet behöver vi dock knappast införa någon ny term; vi behöver blott konsekvent använda det riktigare uttrycket: tillfällesdiktning. I detta som i andra sammanhang bör "diktning" ha betydelsen "fiktionslitteratur"; diktning innebär inte versifierade texter enbart. I många sammanhang kan man kanske hellre bruka termen *tillfälleslitteratur*, som har ett vidare omfång. Man tar då sikte främst på den sociala funktionen. Tillfälleslitteraturen inkluderar också sådana texter som gestaltats konstnärligt men saknar fiktionsdrag. En likpredikan t. ex. har ofta stoff, motiv och tema gemensamma med en gravdikt, och de kan vara byggda retoriskt på samma vis. Men det känns oss främmande att föra likpredikningar till diktningen. Används huvudordet tillfälleslitteratur, behöver man inte ta ställning till graden av fikcionalitet, som på detta område egentligen inte är relevant: genrebestämningen följer av den

precisa situationen för textens offentliggörande.

Varje publikativt avgränsbar produktenshet av tillfälleskaraktär utgör en *tillfällesskrift*. Normalt består en sådan av ett eller ett par ark, men omfånget varierar givetvis beroende på genre, tillfälle och författare. En tillfällesskrift kan innehålla en eller flera separata texter av en eller flera författare. En tryckt tillfällesskrift kan benämnas ett *tillfällstryck*.

Den största delen av tillfälleslitteraturen är riktad till eller ägnad minnet av enskilda personer. Sådana skrifter, på vers eller prosa, tryckta eller handskrivna, kallas lämpligen *personskrifter*. Av hävd använder framför allt biblioteksfolk om denna litteraturmassa termen personalvers. I Ny illustrerad svensk litteraturhistoria har den t. o. m. knäsatts som rubrik av Lindroth: "Personalverserna". Benämningen personalvers har sitt historiska ursprung i det faktum, att vissa begravningstryck i äldre tid kunde innehålla de avlidnas personalier. Men med tanke på modernt språkbruk är termen olämplig. Personskrifter rör personer, inte personal.

En annan besvärlighet är att de uttryck man möter i litteraturhistoriska och andra arbeten – tillfällespoesi, personvers etc. – tycks låta påskina, att området är begränsat till versifierade produkter, texter i bunden form. Men det är en anakronistisk inskränkning. Tillfällestexter kan inte i första hand sorteras på det sättet. Renässansens litteraturteori såg genren, den litterära typen, som det överordnade kriteriet och den avgörande skillnaden mellan litterära alster. Ett versepitafium och ett prosaepitafium skulle följa samma regler och hade samma innehåll. Vid koncipieringen var egentligen frågan om vers eller prosa, talets grad av rytmisk bundenhet, sekundär. Uttrycket personvers är av flera skäl felaktigt.

² I avsn. Karolinsk barock och klassicism, Ny ill. sv. litt. historia, 2.

³ Se bl. a. Wulf Segebrecht, *Das Gelegenheitsgedicht*, 1977.

Litteraturteoretisk bakgrund

Tillfälleslitteraturens vanligaste genrer utbildas givetvis i anslutning till normala och traditionella tilldragelser i människans liv: födelse, giftermål, död. Alltfler sociala bemärkelsedagar får småningom sin typ av offentlig diktning. Den rika genreuppsättning, som vi möter i 1600-talets litterära praktik, är tillika resultatet av en teoretisk tradition, inledd av Platon och Aristoteles och vidare utarbetad av specialister – som Menander – på den *epideiktiska retoriken*, vars område var högtidliga tillfällen och vars ämne var beröm och klander. Under senantiken börjar också olika litterära former, som poesi, historieskrivning, vältalighet, glida in i varandra. Diktkonsten påverkades av talekonsten, där den epideiktiska retoriken blomstrade och alltmer blev fiktionslitterär, och gränsen dem emellan suddades ut. Retorikens system och termer överfördes till poetiken.⁴

Inom 1500-talets italienska renässanspoetik möter föreställningen om att poesin uttrycker beröm och klander. Idén kunde tillämpas på de stora diktarerna. Men diktningen räknade också en mängd smärre genrer, vilka det nu blev allt viktigare att ta upp till behandling. Ty renässansen är den period, då tillfällesdiktningen av sociala och kulturella skäl blir verkligt populär, uppbackad av tidens humanister. Slutligen brukar gravskrifter, bröllopssånger och akademiska gratulationer, för att inte tala om furstehyllningar och lovtal till hemstäder och nationer, fram i en strid flod över hela Europa.

Mest inflytelserik av 1500-talets litteraturteoretiska skrifter blev J. C. Scaligers *Poetices libri septem*, vars första upplaga utkom 1561. Framför allt i Nordeuropa, inte minst i Sverige, blev Scaligers bok direkt eller indirekt det grundläggande verket i poetik långt in på 1700-talet. På den baserade sig undervisningen i litterär framställning i skolor och vid universitet. För Scaliger som för Horatius är poesins uppgift att lära och förnöja – hans allmänna diktteori är

alltså inte bestämd av retoriken. Men på ett annat plan kommer den epideiktiska retoriken in i hans verk, ett plan där den hade direkt betydelse för diktkonstens praktiska utövning. Han har nämligen därifrån övertagit det system av ämnen i vilket de epideiktiska orationerna var indelade.

De epideiktiska genrer, som Scaliger tar upp och ingående behandlar, utgör tillsammans det litteraturområde som vi kallar tillfällesdiktning. Alla dessa diktarer hade sitt fasta innehåll. Men också en traditionell utformning. När Scaliger redogör för denna, förekommer ständigt allmänna hänvisningar till "rhetores" och "oratores", deras bruk och utsagor. Dikten är en gren av talekonsten.

Tätt i spåren på de italienska 1500-talsteoretikerna följer de professorer i Sverige, vilkas uppgift var att utbilda studenterna här i konsten att författa latinsk vers och prosa. På 1630-talet examinerar Lars Fornelius sina poesielever med hjälp av en genrekatekes extraherad ur Scaliger.⁵ Den epideiktiska retoriken har en framträdande plats i skytteanska professorers som Loccenius och Schefferus undervisning i vältalighet.

Framför allt fördes tillfällesdiktningens genrer och kunskapen om hur man skrev sådana stycken vidare genom praktisk övning. Efterbildning var ju en kodifierad väg till skicklighet. När man började övergå till att skriva tillfällesdikt på svenska, kom den latinska poetiken och retoriken givetvis att fortfara som normsystem.

För de latinskrivande studenterna i Uppsala och Åbo, som på humanistiskt vis strävade att demonstrera ett brett register, var hela floran av epideiktiska genrebeteckningar fullt levande. Över stormaktstidens latinska tillfällesstycken står rubriker som *epithalamion*, *gamelion*, *nenia*, *monodia*,

⁴ Den teoretiska utvecklingen har jag närmare redogjort för i *Konsten att sätta punkt*, 1975 (KVHAAH Filol.-filos. ser., 14), kap. Tillfällesdiktningens teori, s. 89–102.

⁵ Ridderstad, a a, s. 219.

epitaphium, epicedium, elogium, propemptikon, oratio valedictoria, m. m. Typerna levde vidare i den svenskspråkiga tillfällesdiktningen. Men i översiktliga framställningar brukade man alltmer nöja sig med att tala om de tre huvudgrupperna. Så sade t. ex. Petrus Lagerlöf i sina föreläsningar om svensk poesi, vilka han började hålla på 1680-talet: "Skrifterna äro antingen brudskriffter, grafskriffter, ellr ock gratulationer."⁶ När Lucidors dikter publicerades som *Helicons Blomster* 1689, var tillfällesdikterna uppdelade i just dessa grupper: bröllopskriffter, lyckönskningar, gravskriffter.

Under 1700-talet blir det märkbart, hur medvetandet om alla de olika smågenrer, vari tillfälleslitteraturen tidigare indelades, successivt bleknar bort. Den strukturnormerande genretroheten avtar. Men anledningarna till sådan diktning försvinner inte. Begravningar, bröllop, promotioner, namnsdagar, politiska händelser m. m. ger som tidigare upphov till litterär produktion. In på 1800-talet är tillfälleslitteraturens genrer levande, exempelvis i den traditionsmedvetne Tegnér's diktning – även om han kanske inte hade Scaligers föreskrifter aktuella.

Då och då under 1800-talet och 1900-talet har det faktiskt utgetts enklare svenska handledningar i epideiktisk poetik och retorik, böcker som söker lära ut konsten att skriva födelsedagsvers och hålla högtidstal. Men den facklitteraturen har forskningen knappast behandlat.

Publicering, social funktion

Hur publicerades då all denna tillfällesdiktning? Var kan man finna den? Låt oss först konstatera att en stor del av 1600- och 1700-talens tillfälleslitteratur endast har existerat i handskrift. Författaren framförde sitt opus muntligt och/eller överlämnade det till adressaten. Av sådana originalmanuskript har få bevarats till vår tid. I bästa fall väckte stycket allmän uppmärksamhet, av

en eller annan anledning, avskriffter gjordes, och därmed ökade chansen att texten skulle nå eftervärlden. I större samlingar som exempelvis den Palmsköldska i UUB (för att bara nämna en av de många runt om i landet) finns en hel del tillfälllestexter i handskrift.

Vi skall emellertid här koncentrera oss på de tillfälleskriffter som utkom i tryck. Det området är ändå så vidsträckt att en enkel översikt som denna inte kan göra anspråk på att vara tillfredsställande.

Om vi nu alltså går in bland tillfällestrycken i avsikt att belysa deras publiceringsformer, kan vi börja med den överlägset största gruppen, gravskrifterna. I själva verket utgörs den skriftmängd, som brukar sammanföras under benämningen gravskriffter eller begravningskriffter, av ett flertal olika typer med varierande funktion och varierande publicering. Vissa typer författades omedelbart vid meddelandet om ett dödsfall, så t. ex. rena tröstedikter (consolatoria), och de avsändes eller överlämnades förmodligen till sorgehuset av författaren så snabbt som möjligt. Andra typer är egentliga begravningsdikter och alltså genremässigt knutna till själva ceremonin eller någon av dess akter – begravningshögtidligheterna var ju ett långt och invecklat skådespel. En av de vanligare typerna, epitafiet, är tänkt som en inskrift på själva gravstenen; den blir slutpunkten, efterskriften, och är därför närmare knuten till den klassiska eftervärldsdoktrinen än andra gravgenrer. Oftast förs de olika momenten – lovtal, klagan, tröst m. fl. – samman i en gravskrift.

I de fall då de sörjande begärde en "griftskrift" av någon poetiskt kunnig närstående eller rentav beställde ett stycke av någon känd skribent – formuleringarna på titelbladen brukar ange förhållandet därvidlag – ålåg det givetvis författaren att se till att manuset nådde sorgehuset eller tryckaren direkt i så god tid (dvs. åtminstone ett dygn

⁶ KB, R 17, *Iterum de Poesi Svecana*, fol 10^f.

i förväg) att det sanktionerade trycket kunde utdelas till begravningsgästerna.

Men sådana separattruckta gravskrifter presenterades också i samband med sorgeshögtiden av diktare med avlägsen eller ingen direkt anknytning till adressaterna. Författarna kunde försvara sitt tillvägagångssätt med hänvisning till den allmänna sociala skyldigheten att visa den avlidne och de sörjande respektfull uppmärksamhet och kristlig medkänsla – man visste ju också att sorgehuset i allmänhet inte hade något emot att likets och tillfällets betydelse markerades genom en rikhaltig litterär hyllning. I dessa fall fick författaren stå för pappers- och tryckningskostnaden. Han hoppades dock att hans möda skulle belönas med en dusör som täckte utlägget. Som framgår av bevarade begravningsräkenskaper från stormaktstidens Sverige infriades ofta förväntningarna.⁷ Denna form av poetisk verksamhet är den som av gammalt dominerar den gängse bilden av tillfällesdiktningen – men det måste betonas att helhetsbilden vid närmare granskning uppvisar en helt annan struktur (närmare därom nedan).

De separattruckta gravskrifterna rymms normalt på ett ark i folio- eller kvartoformat, mer sällan i det mer affischbetonade patentfolioformatet. Det hände naturligtvis att en gravskrift blott förelåg i handskrift på begravningsdagen. Ansågs den värd det, kunde den tryckas i efterhand och utsändas av de efterlevande till släktingar och vänner. Att det rör sig om en sådan efterhandspublicering framgår ibland av tryckens inledande text (eller någon gång rentav tryckuppgiften). Somliga lik, speciellt högadliga eller höglärda, tilldrog sig litterär uppmärksamhet från många erkända förmågor i form av tal och dikter. Då hände det ibland, att samtliga prestationer senare sammanfördes i en större minnesskrift, även om bidragen redan förut tryckts var för sig.

Ett annat sätt, på vilket gravdiktning publicerats och nått eftervärlden, är tillsammans med en annan art av persontexter,

nämligen likpredikningar. Likpredikan var enligt den tidens synsätt en oerhört viktig minnesgård till den dödes ära. Betydelsen avspeglas i de stora summor, som utbetalades till den orerande prästen. Denna kunde faktiskt få mer än en hel årslön för en enda likpredikan över ett högadligt lik. Begravningen var en social manifestation inför vidast möjliga offentlighet. Det var därför självfallet att sådana begravningsorationer efteråt utkom av trycket. I slutet av dessa tryck hittar man ofta någon eller några kortare dikter över den döde. Ett exempel på denna vanliga företeelse: Samuel Columbus' ode om själens odödlighet publicerades på slutbladen av Nicolaus Rudbeckius' likpredikan över Mårten Blixencron 1667.

Också i vanliga tryckta verk kan man återfinna gravskriftstexter. Om ett arbete av något slag utkom postumt, strax efter författarens död, var det brukligt, att några äreminnen över honom av vänner och beundrare infogades i början eller slutet. Dessa texter ersatte då de sedvanliga gratulationerna till levande författare.

En inte oväsentlig del av 1600- och 1700-talens gravskriftslitteratur har bevarats till vår tid genom material, varaktigare än papperet. De kan läsas inristade i sten eller målade på trä i kyrkor över hela landet. Alla de på prosa eller vers avfattade inskriptioner, som finns på epitafier, minnestavlor och gravstenar, är givetvis epideiktisk litteratur, tillfällesdiktning av samma slag som de tryckta gravskrifterna. Inte ens texternas omfång är någon skiljelinje. En epitafieinskrift på 50 rader är ingen ovanlighet under stormaktstiden.

Så långt om gravskrifternas samtida publicering. Betydligt enklare är det med bröllopskrifterna, den andra stora avdelningen inom tillfällesproduktionen. Som social tilldragelse stod bröllopet i äldre tid nästan i paritet med begravningen. Bröllopskrifter-

⁷ Se räkenskaper utg. av N Lagerholm, Den svenska stormaktstidens högadliga begravningsskick 1650–1700, 1965 (KVHAAH Ant. ser., 16), passim.

nas funktion var huvudsakligen att roa och förnöja bröllopsgästerna. Samtidigt utgör en bröllopsskrift i allmänhet en lyckönskan till brudparet; bröllopsskrifterna kan alltså med visst fog räknas in under gratulationernas vida tak. Stina Hansson har noterat, att ingen av Lucidors bröllopsskrifter anges vara beställd.⁸ Om bröllopsskrifter generellt i högre grad än gravskrifter producerades oombett, kan endast en heltäckande genomgång utvisa. Bröllopsskrifter finner man så gott som enbart i separattruck, i form av ett eller ett par ark i kvarto eller folio.

Så kommer vi till lyckönskningsskrifterna. Huvudordet gratulationer rymmer ett otal olika typer och ämnen. Man kunde gratulera vid namnsdagar och födelsedagar. Och inte bara vid femtioårsdagar. Kungliga personer uppvaktades med dikter vartenda år, och en ny prins eller prinsessas ankomst till världen utlöste en flod av lyckönskningar. Vidare trycktes hyllningar till militära befälhavare av större eller mindre format vid deras oavsett resultatet lysande segrar. Höga herrar och överordnade borde gratuleras när de utnämndes till något ämbete, och dessutom var det lämpligt att i konstmässiga formuleringar önska de högt uppsatta ett gott nytt år. Sådana konventioner inpräntade samhällspyramidens moraliska roll i den eviga världsordningen. Och detta litterära rolltagande kunde löna sig för författaren, på ett eller annat sätt.

Vid universitetens promotioner utkom regelmässigt tillfällesskrifter, där de nyblivna magistrarna och de mer sällsynta doktorerna hyllades för sin lärdom. Högtidstalet, som ofta var versifierat, hölls av någon akademisk lärare. Men de många persongratulationerna levererades av spirande förmågor bland studenterna.

När vi nu råkat komma in i den akademiska miljön, kan det vara lägligt att redovisa den plats för gratulationer, som utgörs av dissertationerna. 1600- och 1700-talens enligt vårt sätt att se rätt futtiga avhandlingar inramades, när de utkom i tryck, av dikt-

hyllningar till respondenten, som alltid var utmärkt begåvad, vare sig han författat avhandlingen eller inte. Från början var naturligtvis latinets standardspråket för de akademiska gratulationerna, men på 1680-talet börjar svenskan tränga in även där, trots att man t.ex. i Åbo utfärdade förbud mot svenska verser i dissertationerna.

Till tillfälleslitteraturen i begreppets vida innebörd hör också dedikationer, sådana som inleder arbeten vilka utges eller är avsedda att utges i tryck. I dedikationen vänder sig arbetets författare eller utgivare till någon socialt välplacerad person, vanligen en "hög herre"; dedikationen fungerar som ett tecken, tydligt synligt för offentligheten dvs. de utanförstående men beväntande läsarna, på att dedikatorn inordnar sig i den samhälleliga ramen. Genom sitt tecken hänvisar dedikatorn till de kultursociala konventionerna och förväntar sig att den höge herre han vänder sig till skall svara i samma anda och ge författaren/utgivaren sitt beskydd.

När man kommit fram kring 1700-talets mitt, börjar ytterligare en publiceringsform för tillfällestexter bli giltig. Gravdiktning och lyckönskningar, framför allt till kungliga, trycks direkt i den växande tidnings- och tidskriftsfloran. Där avtrycks också redan separatutgiven tillfällesdiktning. Det är ett tecken bland många vid den här tiden på att ett nytt sociolitterärt system håller på att växa fram. Nya distributionsvägar etableras för litteraturen.

Redan på 1600-talet hade ytterligare en primär spridningsväg för tillfälleslitteraturen kommit till, om än i mycket liten skala. Ett stycke in på 1700-talet börjar den bli betydelsefull. Det är bokhandelsförsäljningen. Till att börja med sker det närmast med hyllningar till och över kungliga och kväden på nationella högtidsdagar. Särskilt om författaren blivit ett känt litterärt namn kom försäljning genom bokhandeln av separat-

⁸ "Bröllopslägrets skald och bårens", 1975, s. 30.

tryckta tillfällestexter snart också att ske med sådana över ickekungliga, enskilda personer. Författarnamnet hade blivit säljande i sig, och tillfällestrycken kommer in på den nya bokmarknaden. Den första som i större skala fick se sina alster spridas på detta moderna sätt var H C Nordenflycht, vilket framgår av Salvius' förlagskataloger och annonsering i Lärda Tidningar.

Vi repeterar publiceringsformerna. Först de *primära*: 1) överlämnande till adressaten, 2) uppläsning vid tillfället, 3) utdelning vid tillfället, 4) utsändande, före eller mest efter tillfället, 5) publicering i pressen (från 1700-talets mitt), 6) bokhandelsförsäljning. Flera av dessa publiceringsformer kom naturligtvis vanligen att tas i anspråk vid samma tillfälle. *Sekundär* publicering kan sedan ske på flera sätt, varav detta är några: 1) i antologier av texter avseende ett visst tillfälle (sällsynt),⁹ 2) i volymer innehållande samlade dikter av en författare, utgivna under livstiden (Eldh 1725, Nordenflycht 1744–50, m. fl.) eller postumt (Lucidor 1689, Runius 1714–15, m. fl.) 3) i antologier av tillfällestexter från skilda tider av skilda författare (en i Sverige ovanlig företeelse, dock Blixencron-volymen från ca 1700), 4) i tidningar och tidskrifter. Inte sällan är den sekundära publiceringen vår enda källa för en text; originaltrycket (om sådant överhuvudtaget funnits) har gått förlorat.

När det gäller samlingsutgåvor av en författares diktning under äldre tid, noterar man ofta att innehållets tillfälleskaraktär påpekas i bokiteln – ”dikter skrivna vid åtskilliga tillfällen” eller något liknande (så t. ex. Lucidor 1689, Brenner 1713, Älf 1795, m. fl). Att en samling helt eller delvis består av tillfällestexter betraktas inte som diskrediterande. Det rör sig snarast helt enkelt om en varudeklaration. På motsvarande sätt noteras genretillhörigheten när det gäller episka eller dramatiska texter. Denna typ av bokitlar är en internationell företeelse.

Det dominerande publiceringsmediet för tillfälleslitteratur är givetvis småtrycken,

tillfälleskrifterna. Det skulle självfallet vara intressant att veta hur stor upplaga en vanlig svensk personskrift normalt trycktes i. Men källmaterial som skulle kunna ligga till grund för ett bestämt svar är så gott som obefintligt. Wulf Segebrecht har för tyska persontryck omkring 1700 noterat 100–150 ex. som regel.¹⁰ Det kan antas att liknande siffror är giltiga för svenska grav- och bröllopskrifter. Normalupplagorna var definitivt små; idag tillhör egentligen personskrifterna raritetsklassen. Pliktexemplar av sådant småtryck inlevererades knappast av tryckerierna. De flesta exemplaren av tillfällestrycken kastades eller försvann säkerligen relativt snabbt, som lösa blad för sed ha. Endast särskilt släktkära eller personintresserade samlade sådant tryck i större mängder. M. von Platen har framkastat att ”på olika vägar kan vi sluta oss till att långt mer än hälften av tidens tillfällespoesi har förkommit.”¹¹ Hur mycket finns då kvar?

Produktionsomfång

Omkring 1560 börjar den nylatinska tillfällesdiktningen etablera sig i Sverige. Den epideiktiska litteraturens utveckling i fortsättningen speglar ganska tydligt, hur den renässanshumanistiska kulturen tränger in och så småningom får fast fot här i landet. Fram till ungefär 1630 är tryckta begravnings- och bröllopskrifter en mycket sällsynt företeelse. Men det gäller ju överhuvudtaget svenskt tryck under den perioden. Hur många de tillfälleskrifter kan ha varit som då presenterades i handskrift vet vi ingenting om. De bevarade exemplen är ytterst fåtaliga.

Med 1630-talet börjar tempot i tillfällesproduktionen accelerera, och på 1650-talet kommer denna litteraturs stora genombrott. Tryckta bröllops- och begravningskrifter

⁹ Dock t. ex. minnesvolymen över Klingenberg 1759.

¹⁰ Segebrecht, a a, s. 191.

¹¹ Tvistefrågor i svensk litteraturforskning, 1966, s. 113.

flödar nu in i en allt rikare ström. Orsakerna är givetvis politiska, sociala, ekonomiska. Det trettioåriga kriget var slut. Den svenska ekonomin stabiliserades, och penningtillgången gav inom vissa samhällslager gott utrymme för privat lyxkonsumtion. Allt fler hade råd och lust att bli hyllade och litterärt uppvaktade. Hovet och högadeln angav tonen, men de sociala mönster, som förut tryckts reserverade för samhällets allra högsta skikt, spred sig snart i vidare kretsar, genom adeln, det växande ämbetsmannaskiktet och borgarståndet.

De författare, som skulle tillgodose det ökande behovet av tillfälleslitteratur, var akademiskt utbildade. Till en början kommer också den epideiktiska litteraturens humanistiska och akademiska karaktär tydligt till synes i språkfördelningen. Carl Ivar Ståhle har på grundval av KB:s serier av verser till enskilda i kvarto och folio beräknat att ca 60 % av tillfällesproduktionen under 1650-talet var författad på latin, mot ungefär 30 % på svenska.¹² Men läget ändras – i vilken grad detta beror på påverkan från konsumenterna/adressaterna återstår att undersöka. Omkring 1670 överflyglas de latinska tillfällestrycken numerärt av de svenskspråkiga.

Omfattningen av tillfällestryckproduktionen under 1600- och 1700-talen har alltid ansetts vara enorm. Även forskare, som knappast sett materialet, brukar tala om strömmen av tillfällesdiktning under dessa sekler. Hur stor var den då?

Enligt Kurt Johannesson finns det ca 12000 enskilda tillfällesskrifter från 1600-talet i UUB och KB.¹³ Som en allmän indikation kan den siffran förefalla vettig. Mer precisa besked har vi bara om delar av tillfällestryckproduktionen. Jan Drees har plockat ut tyskspråkiga begravnings- och bröllopstryck från Stockholm och Uppsala mellan 1610 och 1720 – antalet är ca 1100.¹⁴ Man kan uppskatta andelen tyskspråkiga tryck till en tiondel av totalproduktionen, som i så fall bör uppnå 11000 tryck. Låt oss också ta fram några siffror om en

del av enbart persontrycksproduktionen, nämligen den som innefattas i KB:s bundna serier av ”verser med mera till och över enskilda”, i formaten kvarto och folio, från 1600- och 1700-talen. Utanför dessa serier ligger då stora bitar, t. ex. likpredikningarna med deras bihängda gravdiktning, dissertationsdiktningen och alla tryck som riktats till kungliga personer. Dessutom har patentfoliotrycken inte räknats. Från halvseket 1650–1700 rymmer KB:s nämnda serier vid pass 5300 olika tryck.

Ur Jan Rosvalls Svensk förindustriell typografi (1975) kan utläsas, att det i Collijns bibliografi förtecknade antalet svenska tryck från samma halvsekel 1650–1700 är ungefär 2400, alltså ej ens hälften av KB:s enskilda persontryck från perioden och förmodligen högst en tredjedel av den numerär som samtliga tidens tillfällestryck har.¹⁵

Parentetiskt kan tilläggas, att de uppgångs- och nedgångsperioder i den allmänna tryckproduktionen, som Rosvall anser sig kunna konstatera, inte alls är relevanta vad gäller tillfällestrycken. Tvärtom, det trycks snarast mer tillfälleslitteratur, när den övriga produktionen går ned.

Om vi nu också vill få ett begrepp om den textmassa, som ryms i tillfällestrycken, så måste vi lägga märke till att en tryckt personskrift mycket ofta innehåller ett flertal separata texter (dikter, tal, etc) av olika författare. På 1640-talet var det t. ex. i Uppsala vanligt med massuppvisningar, tryck som innehåller upp till 25 olika litterära alster. Genomsnittligt kan det nog beräknas, att antalet separata texter inom produktionen är dubbelt så stort som antalet tryck. Det skulle betyda att tillfällestexterna enbart i KB:s nämnda serier från ett halvsekel är långt över 10000.

¹² Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning, 1975, s. 293.

¹³ Uppgiften efter Hansson, a a, s. 47.

¹⁴ Drees, Deutschsprachige Gelegenheitsdichtung (...), i kongressvolymen Deutsche Barockliteratur und europäische Kultur, 1977, s. 294.

¹⁵ Rosvall, a a, tabellutskrift Bilagor s. 109.

Under 1700-talet fortsatte produktionen av tillfällesdiktning att öka – och det kraftigt. Om vi återigen ser på KB:s serier av personskriften för att få en indikation, och erinrar oss att 1600-talets senare hälft där redovisade drygt 5 000 tryck, så är motsvarande siffra för halvsekle 1700–1750 något över 10 000 tryck – en fördubbling alltså. Enligt Swahn (1963) nåddes en kulmen omkring 1760.¹⁶ I själva verket ligger produktionen under hela 1760-talet på en konstant hög nivå, med 1763 som ett extremt toppår, och från året 1770 har fler tryck bevarats i KB:s serier än från året 1760. Efter 1770 börjar dock tillfallestryckens frekvens att gå ned. På 1700-talet blir det f.ö. mindre vanligt att flera författare samsas i ett tryck.

Endast en ordentlig registrering kan ge besked om tillfällesproduktionens totala omfång. Johannesson har alltså angivit ca 12 000 för 1600-talets del; Swahn uppskattar 1700-talets persontryck till åtminstone 25 000.¹⁷ Enligt min mening bör antalet svensktryckta personskriften alla kategorier från perioden 1600–1800 överstiga 50 000. Att beräkna antalet däri ingående separata texter är vanskligare på fri hand; kvantiteten kan nå upp mot 100 000.

Det är uppenbart, att de förkastelsedomar som uttalades över bröllops- och begravningsdiktarnas verksamhet av estetiska förståsigpåare alltifrån Samuel Triewald omkring 1710 och framåt inte hade någon dämpande effekt på produktiviteten på området förrän möjligen alldeles mot slutet av seklet. På 1800-talet minskar det allmänna intresset för den epideiktiska persondiktningen som offentlig manifestation. Om detta beror av estetiska skäl, eller om det snarare hänger samman med förändringar i samhälle och kulturmönster, återstår att undersöka. Tillfällesdiktningen lever dock vidare in i 1900-talet, men mer och mer som en handskreven, privatiserad, och på sätt och vis subliterär, produktion.

Begravningsdiktens tradition, som var fullt levande ännu i Heidenstams stora hyllning vid Frödings jordafärd, har numera

bara en stelnad utlöpare i dödsannonsernas standardiserade verser.¹⁸ Nekrologen, ättling av det lovprisande gravtalet, förekommer ännu i viss omfattning i dagspressen; föremålen och författarnas gruppstillhörighet borde analyseras. I bredare socialskikt förekommer egenhändig tillfällesproduktion väl i våra dagar främst i bröllops- och födelsedagsgratulationer (tillgängliga för forskningen endast genom fältstudier).

Författarna

Vilka var det då som stod för alla dessa tillfälleskriften? Vilka var författarna? Av traditionella litteraturhistoriska framställningar får man det intrycket, att det från och med 1600-talets mitt i Sverige fanns närmast ett skrå av tillfällespoeter, en kategori socialt urspårade existenser, som livnärde sig på att fabricera bröllops- och begravningsdikter. Detta var Schücks uppfattning, som han i lätt varierade ordalag framförde i sina olika litteraturhistoriska översikter.¹⁹ Castrén har i Stormaktstidens diktning samma synsätt, om än mer försiktigt formulerat. Samma idé om en lågtstående yrkespoetkär har Tigerstedt i sin Sveriges litteraturhistoria.

Bo Bennich-Björkman ställde emellertid i sin avhandling *Författaren i ämbetet* (1970) frågan, vilka medlemmarna egentligen var i denna yrkesgrupp. Och även om han uttryckte sig försiktigt, kan han sägas ha punkterat föreställningen om stormaktstidens yrkespoeter. Han skriver: "Det är påfallande att ingen ännu lagt fram någon förteckning över namn på medlemmar i denna supponerade yrkeskår, än mindre utifrån

¹⁶ Jan-Öjvind Swahn, *I glädje och sorg*, 1963, s. 12.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ Om Heidenstams dikt Örjan Lindberger, Heidenstams persondikter, i Heidenstam, *Fragment och aforismer* (. . .) *Jämte studier* (. . .), 1959. Om dödsannonsernas poesi Staffan Björck, *Sorgens klädnader*, i *Löjligen familjerna*, 1964.

¹⁹ T. ex. *Illustrerad svensk litt. historia*, 3. uppl., 2. s. 184.

ordentligt källmaterial analyserat dess levnadsvillkor. När forskare sysslat med särskilda författarindivider som verkligen skrivit en del tillfällighetspoesi och trängt in i dessas biografi och produktion har de i stället tenderat att försäkra – och på fullt övertygande grunder – att deras undersökningsobjekt ej egentligen kan bokföras som en av "de professionella bröllops- och begravningspoeterna". Den antagna klass av yrkesförfattare som skall ha levt på att mot kontant betalning rimma till bröllop och begravning för kreti och pleti, för kända och okända, verkar åtminstone tills vidare rätt så tom på säkra medlemmar."²⁰

I Stähles arbete om Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning (1975) noteras om tillfällesdiktningen: "Författarna är vanligen studenter, ofta vänner och fränder till dikternas föremål". Den summeringen är nog alla moderna kännare av området beredda att hålla med om. I Stähles följande mening dyker dock den gamla föreställningen åter upp: "Därjämte möter en fast stab av yrkespoeter som Samuel Johansson Westhius och Lasse Lucidor."²¹

Så gott som alla författare i äldre tid var eller hade varit studenter. Det var en självklarhet. Diktningen var en konst som man tillägnade sig genom studier. Skol- och universitetsundervisningen i poesi och talekonst innehöll både teori och tillämpningsövningar. Den verkliga praktiken skaffade man sig så genom att avfatta tillfälleskrifter riktade till lärare, vänner och släktingar. Slutligen var det dags för studenten att söka vinna någon makthavares uppmärksamhet och därigenom någon anställning, en fast position i samhället. En godtaggen väg var genom gratulationer och andra tillfälleskrifter: "(...) en välgjord tillfälleskrift var", skriver Stina Hansson, "(...) att betrakta som ett slags ansökningshandling, i vilken författarens lärdom, hans literära och språkliga kvalifikationer demonstrerades."²² Att man nådde en viss position behövde inte betyda att man upphörde

med tillfällesdiktandet – dels kanske det mer eller mindre ingick i tjänsten att producera sådana skrifter, dels kunde man ju literärt meritera sig vidare för högre tjänster, dels uppehölls i humanismens anda vän- och släkterelationer genom tillfälleslitterär uppmärksamhet.

Men fanns det då studenter, som "spårade ur" och blev tillfällesdiktare på heltid, "yrkespoeter"? Knappast. Det begränsade material jag tidigare har undersökt visar en entydig bild. De personer, som under studietiden utmärkte sig som ivriga tillfällesförfattare, och då inte bara på latin, gjorde sedan utmärkta sociala karriärer. Tillfällesdiktningen var normalt en form av meritring och en humanistisk vänskapsplikt mer än en födkrok. Visserligen kunde penningdusörer utgå för tillfälleskrifter, men netto-behållningen kan inte ha blivit stor; ur ekonomisk synvinkel måste nog tillfällesdiktning betraktas som ett osäkert extraknäck.

Den ende svenske stormaktstida diktare, vars flit åtminstone teoretiskt kan tänkas ha räckt till en större del av hans uppehälle, är signaturen Lucidor. Under sin produktiva period skrev han dock möjligen i genomsnitt en tillfälleskrift i månaden. Han hade dessutom andra arbeten. Redan Sandwall betonade, och Bolin underströk, att Lucidors av pekuniär expektans eller på beställning från obekanta producerade tillfälleskrifter borde vara betydligt färre än man förut antagit. I en noggrannare undersökning har Hansson lyckats visa, att inslaget av social meritring och av skrifter inom personliga umgänges- och bekantskapskretsar är högst betydande i Lucidors diktning.²³ Inte ens Lucidor, den säkraste kandidaten, tycks längre kunna kvalificera sig för titeln "yrkespoet". Än mindre då de tusentals övriga författarnamnen inom det epideiktiska området.

²⁰ A a, s. 18 f.

²¹ A a, s. 293.

²² Hansson, a a, s. 29.

²³ Ibid., s. 25–38.

Tillfälleslitteraturen är en masslitteratur, men det rör sig om masslitteratur av en annan art än den man möter i 1900-talskulturen. Som Chr. Wagenknecht har påpekat, utgörs nutidens masslitteratur av stora upplagor av enstaka verk av ett litet antal författare – det utmärkande för tillfälleslitteraturen var att den utgjordes av ett väldigt antal olika skrifter av ett nästan lika väldigt antal författare, medan däremot upplagorna var mycket små.²⁴

Inte minst viktigt att betona är att tillfällesdiktningen principiellt stod öppen för alla. Att vid behov kunna åstadkomma ett tillfällesstycke ansågs i äldre tider höra till vanlig bildning; färdigheten ingick på 1700-talet i kulturmönstret i såväl adliga som borgerliga kretsar.²⁵ Antalet aktiva deltagare i litteraturen blev därigenom då relativt sett mycket större än i våra dagar.

Tillfällesdiktningen som litteraturart betraktades i sig inte som någon socialt lågklassig sysselsättning. Sådana tryck publicerades av riksråd som Erik Lindschöld på 1600-talet och Carl Gustaf Tessin på 1700-talet. Tillfällesdikter skrevs av biskopar och professorer, av högadliga likaväl som lågborgerliga studenter. Ju längre in man kommer på 1700-talet, desto vanligare tycks det för övrigt bli med kvinnliga författarnamn i tillfällestrycken. Men hur tillfällesförfattarna fördelar sig på olika samhällskategorier under olika skeden, ja den frågan väntar på en grundlig sociologisk undersökning.

Forskningsläget

I tillfälleslitteraturen, som har sin storhetstid i Sverige under det sjuttonde och artonde seklet, har vi som framgått en numerärt mycket stor litteraturmassa. Den har emellertid lämnats så gott som obearbetad av vetenskapen. Hur kommer det sig? Främst naturligtvis därför att litteraturforskningen, följande i spåren på den litterära kritiken, har varit så starkt estetiskt inriktad. En fortlöpande kvalitativ sällning

har bestämt forskningsuppgifterna. Dessutom har man sökt författarna, inte litteraturen. Så har exempelvis den 1600-talsforskning, som bedrivits här i landet under efterkrigstiden, huvudsakligen koncentrerats på de stora namnen: Skogekär Bergbo, Lucidor, Spegel, och framför allt huvudnumret, Stiernhielm. Även om de forskare, som behandlat dessa författare, givetvis ibland givit inblickar i deras tillfällesdiktning, så vet vi fortfarande ytterst litet om den allmänna bakgrund mot vilken de avtecknar sig.

Den som verkligen skulle vilja undersöka tillfällesdiktningen står nu som tidigare inför ett stort hinder, nämligen materialets svårtilgänglighet. Området är framför allt oöverskådligt, av den orsaken att bibliografiska förteckningar så gott som helt saknas.

I sin förteckning över 1600-talets svenska tryckproduktion avstod Isak Collijn från att medta en hel del typer av tryckalster, bland annat just tillfällesskrifter. Med tanke på det arbete och den tid som skulle ha krävts i så fall, var beslutet nog naturligt. (Trots detta samlade den outtröttlige Collijn faktiskt också material till en tänkt förteckning över personskrifter.)

För 1700-talet finns som bekant ännu ingen heltäckande svensk bibliografi. Arbetet med att fylla luckan 1700–1829 pågår i rask takt och med god precision. Täckningen blir dock inte total: projektledningen har beslutat att tills vidare lämna åsido större delen av småtrycket, däribland tillfällesskrifterna.²⁶

Över en del smärre landsortstryckeriers produktion av personskrifter, främst från avsnitt av 1700-talet, har under de senaste decennierna preliminära förteckningar utgivits. Sålunda har Swahn beskrivit personverser från Karlskrona under 1700-talet

²⁴ Joseph Leighton, *Das barocke Sonett als Gelegenheitsgedicht* (i *Deutsche Barockliteratur und europäische Kultur*, 1977), s. 153.

²⁵ Jfr von Platen, *Twistefrågor*, s. 114.

²⁶ Sune Lindqvist, *Sveriges nationalbibliografi 1700–1829* (Notiser från riksbibliotekarien, 10(1977), s. 17–28.).

(1963). Sallander har tagit hand om produktionen i Skara (1971). Almqvist har förtecknat alla seklets småländska personverstryck (1973–75).²⁷ Dessa i sig värdefulla förteckningar har dock gjorts med begränsad ambitionsnivå; de uppgifter som lämnas om trycken riktar in sig på det personhistoriskt och genealogiskt upplysande. Till tillfällesdiktningens sociologi kan därigenom dessa förteckningar lämna material. För en närmare litteraturvetenskaplig undersökning måste uppgifterna kompletteras från trycken.

Den hittills främsta prestationen, vad det gäller att bibliografiskt förteckna tillfällestryck, har emellertid Toini Melander i Helsingfors stått för. Hennes arbete utkom under 1950-talet, och dess innehåll framgår ganska väl av titeln: Personskrifter hänförande sig till Finland 1562–1713. Förteckningen inrymmer ett par tusen nummer. Värdefullt är att Melander från begreppet personskrifter inte har uteslutit likpredikningar och promotionsskrifter. Hon har täckt så gott som hela fältet. Det som mest imponerar är den noggrannhet och utförlighet varmed varje tryck har behandlats. Från titelbladen extraheras oförändrade alla personella och kronologiska uppgifter. Därefter följer tryck- och befintlighetsuppgifter. Sedan meddelas alla i skriften medverkande författare, med en kort uppgift om vilken typ av bidrag de lämnat, ”svensk dikt”, ”latinsk prosa”, eller vad det nu må vara. I den mån ytterligare biografiska detaljer har kunnat uppletas, anges också dessa. Melander lämnar alltså tillräckligt utförliga data, för att man skall kunna göra en grovsällning av materialet för mer ingående forskning. Det är ur litteraturvetenskaplig synvinkel bara specificerade uppgifter om texternas tekniskt stilistiska och genremässiga egenskaper som saknas. Personhistoriskt, och i stor utsträckning litteratursociologiskt, erbjuder Melanders bibliografi utmärkta data.²⁸

Den som vill få ett begrepp om huvudmassan av den svenska tillfälleslitteraturen

är ännu tvungen att med egna händer plöja sig igenom materialet. Kanske är det därför inte alltför förvånande att den forskning, som hittills bedrivits i Sverige på området tillfällesdiktning, varken är särskilt rikhaltig eller djupgående.

I början av seklet publicerade två finländska litteraturhistoriker, efter att ha bläddrat bland 1600- och 1700-talets tillfälleskrifter, arbeten som ger en viss inledande vägledning på området – Gunnar Castrens och Arvid Hultin. I sin bok Stormaktstidens diktning (1907) demonstrerade Castrens bl. a. kortfattat den klichéartade karaktären och uppbyggnaden i tidens stora generer, bröllops- och begravningsdiktningen. Men eftersom han inte gjorde någon djupare analys av den sociala bakgrunden till produktionen, och inte heller gav någon föreställning om den litteraturteori, inom vars ram tillfällesdiktarna arbetade, blir Castrens bild ytlig. Hultin var knappast heller någon framstående analytiker. Hans skildring av Den svenska vitterheten i Finland under stormaktstiden (1904) har ändå ett visst värde, därför att han ger goda inblickar i den akademiska miljö, där tidens tillfällesdiktare fostrades och en stor del av produktionen tillkom. Ett vettigt synsätt och nyttiga anteckningar om ”fest- och tillfällighetspoesien”, som också ges den goda benämningen ”social lyrik”, innehåller Ewert Wrangels ibland förbisedda arbete Frihetstidens odlingshistoria (1895), som omfattar perioden 1718–1733.

Den svenskspråkiga diktningen föddes ur den latinhumanistiska. Därför skulle vi vara högst betjänta av en översikt över renässan-

²⁷ J-Ö Swahn, I glädje och sorg. Personverser från Kungl. Amiralitetsboktryckeriet i Karlskrona 1728–1799. 1963. Omfattar 576 nr. – H Sallander, Personversar tryckta i Skara under 1700-talet. 1971. Omfattar 923 nr. – S Almqvist, Småländska personverser. 1. (Visingsborg, Jönköping.) 1973; 2. Kalmar. 1974; 3. Växjö. 1975. Sammanlagt 1 245 nr.

²⁸ Märkligt nog har ingen av de nämnda förteckningarna över persontryck upptagits i Samlarens årsbibliografier.

sens latinska tillfällesdiktning i Sverige. Någon sådan finns tyvärr ännu inte, men som en utgångspunkt kan man betrakta och studera Kurt Johannessons uppsats om Henricus Mollerus, som publicerades i festskriften till Sten Lindroth (Vetenskapens träd, 1974). Den kompletteras med Birger Berghs anteckningar om epokens svenska latindiktning i den lilla läsvärda antologin *Den levande antiken* (1973).

En ingående kännedom om personskriften från renässansens Sverige kommer fram i Carl Ivar Ståhles stora arbete *Vers och språk i vasatidens och stormaktstidens svenska diktning* (1975). Även om hans synvinkel, som titeln utsäger, är vers- och språkhistorisk, ger boken en hel del god information om tillfällesdiktningens utveckling under 1600-talet. Men någon totalbild av vårt aktuella område kan ju arbetet inte ge: tidens litteraturteoretiska bakgrund redovisas inte, den latinspråkliga diktingen och den epideiktiska prosan berörs naturligt nog inte, och den sociologiska aspekten saknas.

En koncentrerad litteratur- och socialhistorisk översikt över personskrifternas utveckling ger faktiskt Jan-Öjvind Swahn i inledningen, "Personverserna som festsed", till sin förteckning över sådana tryck från Karlskrona (1963). Det är en god studie, stödd på nyframtagen trycksociologisk statistik, som förebådar kommande forskningssyn på området.

Åtskilliga viktiga synpunkter på tillfällesdiktningen kommer fram i litteraturvetenskapliga behandlingar av enskilda författarprofiler. Ett genomgående utmärkt perspektiv på tidens litteratur har Magnus von Platen i *Runius-biografen* (1954). Framför allt är han hela tiden medveten om genrens betydelse. Boken är också rik på nyttiga fakta. Om en ganska typisk svensk tillfällespoet i slutet av 1600-talet, studenten Daniel Wallenius, hans miljö och hans produktion, har Kurt Johannesson skrivit en uppsats (*Samlaren* 1963). Samme forskare har i en intressant studie (i *Tio forskare om*

Bellman, 1977) skisserat relationerna mellan 1700-talets ceremoniella kultur och Bellmans parodisk-burleska diktning; här finns utgångspunkter för vidare undersökningar.

Om det svenska 1600-talets litterära klimat och allmänna litteratursyn har Lars Gustafsson mycket viktigt att säga i den delvis nydanande vägvisare, som under titeln *Litteratur och miljö* publicerades i samlingsvolymen *Kultur och samhälle i stormaktstidens Sverige* (1967). Gustafssons skiss innehåller också riktlinjer för en forskning på tillfällesdiktningens fält. Han framhäver bl. a. 1600-talsdiktarens funktion av "rollgestaltare" och tillfälleslitteraturens karaktär av "representationskonst", och han efterlyser systematiska undersökningar av tillfällesdiktningen med sikte på den sociala funktionen. "Hur präglas bröllops- och begravningsdikterna av olika ständsideal (...)? (...) Vilka skillnader mellan de olika samhällsgrupperna ifråga om litterär smak kan iakttas, (...)"²⁹ Säkrare påståenden om samband mellan litteraturens utformning och den sociala verkligheten måste naturligtvis, påpekar Gustafsson, bygga på statistisk analys av hela materialet.

I anslutning dels till Gustafssons synsätt och frågeställningar, dels till nyare tysk barockpoetikforskning har Stina Hansson genomfört en förtjänstfull studie i Lucidors tillfällesdiktning: "Bröllopslägrets skald och bårens" (1975). En nackdel med arbetet är dock bristen på komparativt studium; hur Lucidor förhåller sig till tillfällesdiktningen i allmänhet förblir ovisst.³⁰ Teoretiska och sociologiska aspekter på tillfällesdiktningen berörs också i min genreundersökning *Konsten att sätta punkt: Anteckningar om stenstilens historia 1400–1765* (1975). Men även här saknas den jämförande bakgrund, som en modern grundläggande översikt över den svenska tillfälleslitte-

²⁹ A a, s. 114.

³⁰ Jfr P Hallbergs rec. i *Samlaren* 1975, s. 251–257.

raturen skulle kunna ge. Någon sådan finns alltså ännu inte.³¹

Forskningslinjer

Man bör givetvis ställa frågan: vad har egentligen tillfällesdiktningen för intresse? Varför skulle man studera den? Carl Gustaf Tessin, som själv hade avsevärda buntar av sådant tryck, skrev en gång på 1750-talet i sin dagbok: "Sambling af Brud och Graf-Skrifter äro nyttiga för 2^{ne} slags folk. 1.º för dem, som söka dag och Åra-tal 2.º för dem som roa sig med dårskaper."³²

Att tillfälleslitteraturen inte bara kan ha underhållningsvärde utan också är värdefull för personhistoriker har Tessin rätt i, och det har han inte varit ensam om att tycka. Man kan t. ex. citera Hans Sallander: "Ur personhistorisk och genealogisk synpunkt (...) äro dessa skrifter ofta av största betydelse. Den som sysslar med släkthistorisk forskning kan ej underlåta att taga del av den viktiga – men ofta förbisedda – källa, som denna litteratur utgör."³³

Begravningsstal och likpredikningar ger naturligtvis ofta omfångsrika och med kronologiska data välförsedda biografier över sina objekt; i åtskilliga fall – mest kungliga och högadliga – har också rena personalier upprättats och tryckts. Men även begravningssskrifterna innehåller ofta biografiska upplysningar i själva texten eller i noter – man möter faktiskt inte sällan gravdikter som, högst akademiskt, försetts med notapparat. Framför allt är det på titelbladen eller i överskrifter som tillfallestrycken, bröllops- och begravningssskrifter, lämnar personhistoriska data. Där återfinns normalt uppgifter om tid och plats för bröllopet, dödsfallet, begravningen. Eftersom personskrifternas syfte bl. a. är att framhålla sitt föremåls ställning och betydelse, uppstår titulatur och yrkesuppgifter stor plats i de långa trycktitlarna. Familjeuppgifter preciseras också, där så anses nödvändigt: "dotter till", "maka till", "änka efter", osv. På ett annat vis kan personskrifterna

ge ytterligare genealogisk information. Genom att tillfallestexter ofta skrivs av nära eller avlägsna släktingar, får vi i författaruppgifterna mer stoff: "sin kära farbroder till åminnelse skrivet av NN", "av hennes sörjande söner N och NN", kan det exempelvis stå. Diktare som inte kan åberopa släktskap sätter ofta ut sin titel i underskriften. När det gäller författaruppgifterna, hamnar vi som bekant dock ofta inför retfullt stängda dörrar, på grund av dåtidens flitiga bruk av anonymitet eller pseudonymer eller initialer (som kunde döljas i signaturer, t. ex. AminthOR, Deras Altijd Wällönskare).³⁴

På ytterligare många sätt kan personskrifterna furnera biografiska och genealogiska upplysningar. Hur mycket kan man då lita på tillfallestryckens uppgifter? Jag är benägen att påstå att pålitligheten är mycket stor. Trycken hade karaktären av både annons och familjenotis; bröllops- och sorgehusen hade allt intresse av att se till att korrekta uppgifter nådde offentligheten. Författarna var oftast vänner eller släktingar och alltså med goda möjligheter att få riktiga fakta och data. Om en skribent inte kände till sitt föremål närmare, och inte hann ta reda på några uppgifter, fanns det ju heller ingen anledning att fantisera ihop data – det var bara att låta bli att uppe några.

Med ett förlåtande sinne bör vi visserligen hålla i minnet att tillfallestrycken ofta tillkom i viss brådska: frekvensen av tryckfel kan därför vara högre än i andra källor. En annan omständighet som bör mana till någon försiktighet och noggrann värdering av somliga uppgifter är personskrifternas

³¹ Av stort intresse för forskningen om tillfälleslitteraturen i Sverige är givetvis den moderna tyska forskningen om tillfällesdiktningen. Av utrymmesskäl har en redogörelse för denna inte kunnat beredas plats. Ett par titlar har dock nämnts i tidigare noter.

³² KB, Skräplåda 1759, s. 1001.

³³ Sallander, a a, s. 5.

³⁴ För Andreas O. Rhyzelius resp. Daniel A. Wallenius.

enkomiastiska karaktär. Däri ligger ju en tendens att förgylla föremålets antecedentia och sociala status.

Vi går nu över till de forskningslinjer beträffande tillfällesdiktningen som man främst kan tänka sig inom litteraturvetenskapen. För Henrik Schück framstod 1600-talets tillfälleslitteratur, i form av bröllops- och begravningsdiktning, som poesin i dess mest prosaiska och kalkborgerliga form. Trots hans allmänna lärdomshistoriska och kultursociologiska inriktning präglades hans diktsyn av en värderande estetik. Om man överhuvudtaget skulle undersöka tillfällesdiktarnas alstring, så var det för att leta efter estetiskt njutbara korn, enstaka bra dikter och enstaka bra författarpersonligheter, värda att lyftas fram i ljuset. I stort sett är det också efter den linjen, som litteraturforskningen fram till 1970-talet har närmast sig tillfällesdiktningen. Och fortfarande finns föralldel många korn att plocka.

Men den epideiktiska litteraturen är först och främst en social företeelse, som bör ses som en helhet. De dikter, som vi finner där, är inga uttryck för sina författares personliga känslor, de är inga självbiografiska dokument. I stället bör det, som Lars Gustafsson har sagt, vara mer givande att studera denna litteratur "som 'representationskonst', som uttryck för de skilda livsideal – i socialt, moraliskt och estetiskt avseende – som diktarnas beställare och publik inom olika samhällsgrupper ville se litterärt spegla".³⁵

Tillfällesdiktningen var en nödvändig beståndsdel i sin tids ceremoniellt betonade kultur. Den bekräftade det rådande systemet av moraliska värden och sociala relationer. Denna diktning skrevs inte i första hand för nöjes skull. Som diktarna själva brukar betona i titelbladens underskrifter skrevs texterna "av plikt och skyldighet".³⁶ Det låter torrt – men detta slags litteratur kan man inte förstå utifrån en romantisk känslöestetiks krav på dikten.

Nu erbjuder tillfälleslitteraturen en unik möjlighet att undersöka en konstnärligt ge-

staltad litteraturs sociala funktioner. Den är helt integrerad i det samtida samhällslivet. Själva trycken meddelar oss namnen på både avsändare och mottagare. Vi vet varje gång, för varje stycke, inte bara vem författaren var, utan också vem hans läsare var, för vem författaren skrivit sitt opus. Tillfälleslitteraturen är därför i högsta grad intresseväckande för den forskning som är sociologiskt inriktad.

Från olika epoker, inte minst vår egen, är det lätt att ge exempel på fiktionssliterära texttyper, vilkas utmärkande egenskaper är att de strukturerats kring vissa bestämda yrken, grupper eller klasser i samhället. Så exempelvis läkarromaner, polisromaner, eller från äldre tid bondefarser. Sådana genrer speglar indirekt samhällssyn och läsarsmak. Men relationerna är svåra att analysera. (Läkarromaner torde knappast huvudsakligen läsas av just läkare.)

Den del av tillfälleslitteraturen, däremot, som kan sammanfattas under beteckningen personskrifter, är direkt mottagarinriktad. Varje bröllopsskrift eller gratulationsskrift är ju skriven till vissa personer, som inte bara är namngivna utan dessutom i de demonstrativt utförliga titeltexterna eller överskrifterna har fått sin stånds- och yrkestillhörighet markerad, alla sina titlar noggrant angivna. (Vikten därav fick Lucidor nogsamt erfara efter Gilliare Kwaal.) Författarna går också ofta att socialt placera. Avsändare och mottagare går att sortera i fack. Personskrifterna erbjuder alltså rika möjligheter till sociologisk analys.

Hur är det med relationen mellan social funktion och litterär gestaltning då? Problemet kan angripas på många olika sätt.

Tillfällesdiktningen innebär ett växelspel mellan en privat sfär och den offentliga sfären. Texten vänder sig genom sin adressering till en privat person eller flera, samtidigt som den genom sin offentliga funktion riktar sig till en större publik. En tillfälles-

³⁵ Gustafsson, a a, s. 114.

³⁶ Härom för tyskt vidkommande Segebrecht, a a, s. 175 ff.

text vill också oftast visa en allmän "sanning" (kärlekens makt, livets slippriga väg, dödens oundviklighet) manifesterad i ett enskilt personligt exempel, ett namngivet och daterat dödsfall eller hjonelage. Betonar man de allmängiltiga och återkommande motiven kan denna litteratur synas enahanda. Mot den gängse uppfattningen av tillfällesdiktningen som stereotyp har Joseph Leighton i en uppsats (1977) betonat att det individuella momentet är den verkliga drivfjädern i varje tillfällesdikt: författarna inriktar sig på att finna och utföra ett individualiserande, särpräglad drag hos objektet för dikten, i dennes levnadsbana eller i vissa fall i relationen författare—adressat.³⁷ Ur det individuella dras sedan den generella konklusionen. Här bör man nog tillägga att detta individualiserande tillvägagångssätt ligger nära till hands för författargenerationer uppfostrade i den klassiska exemplum-traditionen. De exemplariska historier lämpliga att illustrera ett visst tema eller en viss moralidé som kunde hämtas bl. a. i tidens apoftegmsamlingar var sällan utsuddade till blek typiskhet utan inrymde särpräglade personligheter och originella händelser.

Ett nyckelord för tillfälleslitteraturen är representativitet. En tillfällesskrift skall socialt äga representativ funktion för typen av tillfälle, för just det aktuella tillfället och för objektet/adressaten vid tillfället. Hur uppnås det? Enligt den förhärskande och från retoriken ärvda åsikten skulle diktaren underordna sig den specifika uppgift som han vid varje särskilt tillfälle hade framför sig. Det gällde att "så smidigt som möjligt anpassa sig till vad beställaren eller den uppvaktade kunde vänta sig i den aktuella situationen".³⁸ Till sin hjälp hade 1600–1700-talsdiktaren då dels förlagor, exempel på den traditionella utformningen av de vanliga genrererna; imitationen var ju regel. Dels hade han möjlighet att anlita ett otal handböcker i litterär gestaltning. Dåtidens poetiska och retoriska handledningar uppehåller sig inte minst utförligt vid hur dikta-

ren skall anpassa material, utformning och fraseologi efter mottagarens eller föremålets sociala ställning. Det kan vi studera exempelvis i sådana även i Sverige populära arbeten som Jacobus Pontanus' *Poeticarum institutionum libri III.* och Nicolaus Caussin' *De eloquentia sacra et humana.* Genom tillfällesförfattarens iakttagande av *decorum* kommer alltså representativiteten litterärt till uttryck. Hur det kan fungera i praktiken har Stina Hansson visat i sin studie över några av Lucidor's tillfällesdikter.

Tillfällesskriften representerar sorgehuset eller bröllopet inför offentligheten. Därför blir tillfällesförfattaren en rolldiktare. Och därav den i denna diktning så ofta brukade berättarfiktionen: texterna är t. ex. "Den bedrövade änkans klagan", "De moderlösa barnens sång", "Brudens visa till brudgummen". Diktaren inte bara "gjorde sig till tolk för", som den sentida oratoriska standardfrasen lyder, utan han skrev librettot för de egentligen agerande vid livets och dödens ceremoniella tillfällen.

Författaren representerar på samma gång offentligheten. Han levererar sin skrift i enlighet med social och kristen konvention, av "plikt och skyldighet", "som en yttersta väntjänst", i egenskap av "medlidande" människa. (Citaten är standardformuleringar i tillfällesskrifterna.) Tillfällesskriften kan ses som en handling från allmänheten till den enskilde = adressaten, och samtidigt från den enskilde – som död, efterlevande, bröllopsfirande, etc. – till allmänheten.

Det finns många fler linjer forskningen skulle kunna följa. Vissa tillfällesstycken har t. ex. levt vidare genom århundradena och fått en fast plats i litteraturhistoria och antologier. Varför just dessa stycken? Det kunde vara intressant att med tillfällesdiktningen som basmaterial fundera över vad det är som ger mer eller mindre beständig värde åt vissa litterära texter. Vad är det som skiljer det beundrade från det förkasta-

³⁷ Leighton, a a, s. 149 f.

³⁸ Gustafsson, a a, s. 111.

de? Vad har bestämt eftervärldens smak och urval? Detta problem kan tänkas vara lättare att undersöka här än inom andra litteraturarter, eftersom den litterära uppbyggnaden, den sociala ramen och ämneskaraktären här är densamma hos alla alster.

Men vilka linjer man än väljer: för att någon närmare forskning skall kunna genomföras på tillfälleslitteraturens område, måste produktionen förtecknas och systematiseras. Det har visserligen sagts: "Att åstadkomma en samlad överblick över alla kända personversar torde vara ogörligt."³⁹ Men är det verkligen så?

Ett projekt

För närvarande arbetar jag med ett forskningsprojekt betitlat "Tillfällesdiktning i Sverige 1600–1829. En sociolitterär dataanalys" och inlett budgetåret 1980/81 med stöd av Humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsrådet. Projektets uppgift är att kartlägga den tryckta tillfälleslitteraturen i Sverige under den angivna perioden och att genom en huvudsakligen statistisk analys av materialet säkerställa basfakta om detta dominerande litteraturområdes gestaltning, utveckling och sociala ramar, för att på den grunden kunna belysa förhållandet mellan litteratur och samhälle i äldre tider.

Undersökningen avser att successivt registrera hela den på svenskt område tryckta tillfälleslitteraturen. Början sker med personskrifterna, men upplägningen är öppen för inkludering så småningom av alla typer av tillfallestexter. Ur varje tryck extraheras tillgängliga uppgifter om varje text och noteras, till stor del i kodad form. (Minsta registerenhet är alltså varje text.) De uppgifter som förtecknas är: 1/ bibliografiska (tryckort, tryckeri, format etc.), 2/ sociala (tillfälle, adressatens/objektets namn, yrke etc., författarens sociala tillhörighet, ev. relation till adressaten etc.), 3/ litterära

(genre, språk, form etc.). Efter grundregistreringen kompletteras blanketterna med sådana uppgifter som kan hämtas ur andra, någorlunda lättillgängliga källor eller framkommit på annat håll i materialet.

När den tidskrävande registreringsfasen har avslutats, sker kodning av materialet. Därefter skall den uppkomna databasen överföras på magnetband eller motsvarande minnesmedium, vilket är nödvändigt för att hanterligt kunna behandla och analysera den stora informationsmängd det här är frågan om. Databasen kommer alltså därefter att bearbetas genom sortering av olika kombinationsmöjligheter och genom statistiska analyser enligt ett flertal program. Antalet frågeställningar är avsevärt; bland det som skall undersökas kan nämnas variationer i produktionen av skilda genrer, målgruppsförändringar för olika typer av tillfälleslitteratur, sociala relationer författare–adressat, social status för olika språk och versformer under skilda perioder.

Projektet kommer att avkasta vissa praktiskt värdefulla resultat. Den databas, som avses upprättas, kommer att kunna användas för maskinell utskrivning av en bibliografisk förteckning över svenskt tillfällestryck, av listor över enskilda författares tillfällesproduktion, av register och biografiska uppgifter om tryckens föremål (av värde för personhistorisk forskning), m. m. Projektet innebär den första större kvantitativa litteratursociologiska genomlysningen av Sveriges äldre litteratur. Forskningen får tillgång till en samling basfakta om den litterära produktionen under den behandlade eran och dess sociala funktionsram. Kanske kan undersökningen därigenom lägga en fastare grund under framtida behandlingar av den äldre svenska litteraturens historia.

³⁹ Sallander, a a, s. 6. Jfr även Almqvist, a a, s. 5.

En rencontre och dess rättsliga efterspel

Av Nils Sylvan

År 1663 om morgonen på sankt Mikael's dag, som var en söndag, inträffade en rencontre i trakten av Järva krog. Inblandade var en illuster samling herrar, fem grevar, en friherre och en major. Alla var helt ense om att de mötts till en oförutsedd strid. Ingen regelrätt utmaning hade föregått. De hade råkats på mötesplatsen av en ren händelse. Inga sekundanter var formellt utsedda. Allt hade skett av en slump. Ty alla var väl medvetna om att dueller var strängt förbjudna enligt Kunglig Maj:ts plakat av den 23 december 1662. Men ett "slagsmål" som inte på något sätt uppfyllde de strikta reglerna för en duell kunde inte gärna benämnas som en sådan. Det var rätt och slätt en rencontre.¹

De fem grevarna var Johan Gabriel Stenbock, Anders Torstenson, Gustav och Axel Lillie och de senares svåger Gustav Adam Baner. Friherren hette Volmar Wrangel och majoren Tomas von der Noth.

Anledningen att sinnena hettat till synes ha varit en kontrovers om en överkammarherretjänst hos riksänkedrottningen Hedvig Eleonora mellan kammarherren Johan Gabriel Stenbock² och överstelöjtnanten Gustav Lillie, vars broder Axel Lillie sedan 1661 tjänstgjort som kammarherre vid kungamoderns hov. Stenbock hade tydligen fått tjänsten på hand, medan Gustav Lillie låtit förstå att han kunde vara väl så kapabel att sköta samma tjänst. Häröver blev Stenbock högst förtörnad och lät genom Axel Lillie hälsa att den som sökte träda honom i ämbetet "ville han slå över halsen". Gustav Lillie hälsade tillbaka att ville någon göra detta ämnade han söka revansch. I sitt

svar förnekade Stenbock att han skulle ha använt de nämnda utmanande orden men antydde att han kunde tänka sig en annan utväg. Detta tolkade Gustav Lillie så, att det måste gälla en duell, men då dueller var förbjudna föreslog han en rencontre, som han "förmente icke förbudit vara".

Då Stenbock inför Axel Lillie luftat sitt missnöje över att ha blivit trädd förnär, hade denne replikerat: "Jag tror det kommer dig icke allena till att förrätta, och om hennes Maj:t tillbude mig den nåden skulle du mig det intet förhindra." Och då hade Stenbock svarat: "Den som söker mig det göra till harm, slår jag vid örat, om det än gjorde du."

Någon tid därefter sände Gustav Lillie sin lakej till Stenbock och lät fråga honom, om de kunde mötas vid Bollhuset angående

¹ Ang. Duellplakatet se [Schmedeman, Joh., utg.] Kongl. Stadgar, förordningar, bref och resolutioner . . . 1, Sthlm 1706, s. 326 ff. Skillnaden i betydelse mellan duell och rencontre framhålles också i Nordisk Familjebok 2 uppl. bd 6 och 3 uppl. bd 4 liksom Salmönsens konversationsleksikon 2 udg. bd 6. Någon motsvarande betydelskillnad har jag inte kunnat finna i Larousse: La grande encyclopédie bd 15 eller i Encyclopaedia italiana bd 13:1, där rencontre resp scontro betecknar det i den strikt reglementerade duellen ingående "slagsmålet" och inte någon från duellen skild särform.

² I ett brev till ståthållaren Daniel Bengtsson Utermarck, dat. 29 sept. 1663, dagen för rencontre, omtalar änkedrottning Hedvig Eleonora Stenbock som kammarherre, varför han knappast kan ha blivit utnämnd till överkammarherre förrän efter detta datum, Hedvig Eleonoras Livgedingsakter, RA. Som överkammarherre är Stenbock uppförd på Hedvig Eleonoras hovstat 1663, i Huvudboken vol. 6 pp. 107 f., i Cassaräkningen vol. 7 pp. 11 och 72, kvittens på lönen 9/2 1664 ver 115, S1A.

”den affären han väl visste dem vara emellan”. Stenbock svarade ja men skickade därefter sin hovmästare till Tomas von der Noth med förfrågan om denne ”ville gå med honom på Bollhuset att spela”. Man kan härvid inte undgå att lägga märke till hur båda parter söker beslöja avsikten med mötet. Det är också lätt att förstå att Stenbock inte ville infinna sig utan medfört vittne.

Lillie var redan på plats då de båda andra anlände. Han tog Stenbock avsidet, och von der Noth begynte ana oråd då han hörde Lillie fråga Stenbock, ”om han ville slå den vid örat som skulle träda uti hans charge”. Stenbock ville inte helt vidgå att han uttryckt sig på det sättet. Han tillstod ”somt” men ”somt intet” men förklarade att han tänkte söka satisfaktion av Lillie, ”om han det gjorde vidare”. Lillie svarade att han för sin del inte ämnade avstå. Och han tillade: ”Åstu där med offenderat så tag din värja att vi där med ända vår querelle.” Stenbock sade nej, då de var ”olika armerade³ och denne orten sacré är, sådant icke tillåter, ej heller kongl Maj:ts utgångne plakat”. Tanken att förlägga duellen utomlands framkastades dem emellan men syntes inte väcka någon större entusiasm hos någondera. Däremot föreföll det Lillie som om Stenbock inte var helt ovillig, om man kunde arrangera det hela utan att få tycke av en duell, ”gåendes kring husen och på en någon annan gata möta varandra att det således må kunna räknas för en rencontre”. Men intresset för en mera blodig uppgörelse mattades tydligen avsevärt under samtalets gång, ty slutet blev att de förliktes och därefter ”gått till bollhuset och spelat”.

Om aftonen träffades Lillie och von der Noth i riksamiralens hus. Lillie frågade honom då om han ville följa med på jakt tillsammans med Anders Torstenson morgonen därpå. Von der Noth svarade ja, men synes åter igen ha anat oråd. Han och Torstenson sände genom kammarherren Johan Ekeblad, von der Noths sväger, bud om Lillies och Stenbocks ”querelle” till riksänke-

drottningen, som genom överstelöjtnanten Börstell omedelbart förbjöd allt slagsmål dem emellan. De båda numera avsvalnade hetspörrarna kunde emellertid lugna hennes majestät att de redan ingått förlikning.

Därmed borde ”affären” ha varit ur världen. Men plötsligt tog den en helt annan vändning.

Aftonen före Mickelmäss anlände Gustav Adam Baner till Stockholm och tog in i Lilliernas palats vid Norrström, där han hade sin bostad. Redan dessförinnan hade han hört talas om dispyten men fick först nu veta mera i detalj. Förmodligen var det Axel Lillie som invigde honom i vad som förevarit, och troligen har han gjort detta i ett ganska upprört eller uppretat tillstånd. Ty sedan brodern släppt affären med Stenbock förefaller Axel Lillie att ha ilsknat till. Han hade ju också förklarat att om så vore skulle inte heller han respektera Stenbocks ensamrätt till det omstridda ämbetet.

Mitt i natten vandrade Baner över Norrmalmstorg till det Torstensonska palatset.⁴ Till greve Anders skall han ha sagt: ”Vestu att Lillien har träffelig lust att se Stenbocken med en värja i handen i morgon.” Baner skall också ha ”låt it säga timman och platsen”.

Samma natt hörde Stenbock av sitt folk att de sett Baner slå på hans port — själv såg han inte greven. Han förbjöd sina tjänare att låta upp porten, då han befarade att det skulle ”ske något gewalt” i hans hus, även om han med sitt ”folk var väl försedd”.

Morgonen därpå fick han av Torstenson veta ”greve Baners ord”. Stenbock sände då grev Anders till Axel Lillie för att få bekräftelse på vad han sagt. Torstenson

³ Stenbocks värja var kortare än Gustav Lillies. Hovrättsfiskalen Magnus Utter kallar den en ”cousteau”, förmodligen en hirschfångare.

⁴ Norrmalmstorg nuvarande Gustav Adolfs torg. Det Torstensonska palatset stod på norra delen av den tomt som nu helt upptas av Arvfurstens palats. Torstensons hus låg med fasaden mot Fredsgatan och en tämligen smal gavel åt torget. De ursprungliga portalerna åt gatan och gårdssidan är bevarade. Nord. Fam.bok uppl. 3 bd 2 sp. 211–212.

kom tillbaka med beskedet att Lillie "skulle gärna se att de möttes" och att han föreslagit Karlberg eller Järva krog som mötesplats till klockan 6. Torstenson hade då anmärkt att den tiden redan var förbi.

Klockan 7 var emellertid Stenbock och Torstenson redo att rida ut tillika med Volmar Wrangel, som blivit ombedd av Stenbock att medfölja. I sitt följande hade de dessutom två av Stenbocks tjänare.

Samma morgon kom Axel Lillie in till Baner – som ännu låg till sängs – och bad att få låna "en god häst". Han ämnade rida till Jakobsdal och räknade med att möta Stenbock antingen på ut- eller återfärden. Av Baners folk fick Lillie i samma veva veta att Stenbock med "andre kavalerer av tämmelig stark svit" hade passerat hans hus. Han kastade sig då upp på hästen och red efter åtföljd av tre tjänare. Baner sprang upp ur sängen, klädde sig i hast och sadlade själv sin häst i sådan brådska att han varken fick värja, pistoler, pengar eller tjänare med sig. Han satte av i firsprång, red förbi sin svåger, tappade bort honom då rikskanslerns vagnar kom i vägen, men lyckades till slut finna honom på nytt.

Medan Stenbock med sitt följande hade ridit ut mot Ålsunda, hade Lillie följt vägen utmed Karlbergs trädgård och Baner tagit sig fram förbi Solna kyrka. Då de fick sikte på varandra från ett backkrön fann Stenbock att Lillie och Baner befann sig framför honom. Lillie sände då sin kammartjänare och bad Stenbock stanna i backen så skulle han komma till honom. Därefter satte han av i karriär "och då de kommo tillhopa slogos de". Baner som blivit på efterkälken kom först fram sedan de hunnit dra blankt, men han kastade sig emellan och lyckades skilja dem åt, varefter de förliktes.⁵

Johan Ekeblad som brukade underhålla sin fader med vad som tilldrog sig i Stockholm berättade om slagsmålet, att det "lopp" "av utan blod, allenast Stenbockens värja gick av". "Vad det nu blir", tillade han, "om det intet blir illa taget av regeringen, få vi se".⁶

Den 1 oktober, debatterades händelsen i riksrådet. Seved Bååt framhöll att "plakatet måtte observeras i detta mål". Klas Tott, själv en gammal pålitlig slagskämpe, ansåg det otillfredsställande att "gå för hovrätten" som plakatet förmälde. Man måste finna en annan utväg, varigenom "en ärlig karl må hava någon satisfaktion när han bliver affronterat". Riksskattmästaren gick direkt in på de praktiska åtgärderna. Principalerna till duellen Axel Lillie och Stenbock och sekundanterna Torstenson och Wrangel skulle arresteras och av hovrättsfiskalen anklagas "efter plakatets innehåll". Riksskattmästarens mening blev också riksrådets beslut.⁷

Den 2 oktober inkom Stenbock med en anhållan "att bliva pardonerat" för sin duell med Axel Lillie. Riksskattmästaren underströk att plakatet måste observeras, annars kunde man lika gärna bränna upp det. "Duellen borde examineras", var också riksänkedrottningens mening. Krister Horn underströk detta ytterligare med motiveringen att slagsmålet "skedde om en söndag". Det tyngst vägande inlägget gjordes emellertid av riksskattmästaren: "För all ting måste vi så laga att icke andra av mindre kondition må hava orsak att säja det vi med de förnämlige connivera" (se genom fingrarna med). Beslutet blev att hovrätten med det första skulle citera de skyldiga och under tiden skulle Stenbock och Lillie "vara uti arrest".⁸

Samma dag, den 2 oktober, anhöll hovrättsfiskalen Magnus Utter att få stämma principaler och sekundanter i den omdiskuterade duellen inför rätta och den 5, 8 och 9 oktober genomfördes förhören.

I fråga om vittneseden uppstod en del diskussion. Gustav Lillie vägrade avlägga

⁵ Skildringen byggd på deltagarnas berättelser rörande rencontren vid fiskalsaktionen inför Svea hovrätt. Huvudarkivet E VI a 2 aa: 201 akt 8, RA.

⁶ [N. Sjöberg, utg.] Johan Ekeblads bref II, Sthlm 1915, s. 393.

⁷ Arf. Gustafssons rådsprotokoll 1663, RA.

⁸ Franks rådsprotokoll 1663, RA.

eden: han var redan förlikat med Stenbock. "Dock konungssaken oförlikat", replikerade presidenten. Tomas von der Noth gjorde svårigheter: saken angick honom inte. Men slutligen bekvämade sig alla att underkasta sig eden.

I fråga om duellen vidhöll alla att det endast varit en rencontre. Axel Lillie framhöll att ingen provokation förekommit. De hade mötts av en händelse och inga sekundanter hade varit ombudda. Stenbock instämde.

Gustav Lillie förnekade att han utmanat Stenbock. Han hade visserligen sänt bud till honom, men man fordrade inte "en kavaljer genom en pojke". Han hade inte heller dragit värja vid bollhuset av respekt för plakatet, påstod han. Inte heller Baner kände till något om en utmaning. Han hade berättat för Torstenson att Lillie ville slåss mot Stenbock, men han hade aldrig framfört något om detta till Stenbock själv. Ett "fäktande" kunde han väl misstänka, men någon visshet därom hade han inte. Samma misstanke föresvävade Gustav Lillie men han frågade "föga därefter". Den ende som medgav att en utmaning förekommit var Stenbock men det var inte han som "fordrat greve Axel Lillie" – det ville han ta på sin ed – "utan han fordrat honom". Mera än en indirekt utmaning var det knappast, då Baner omnämnt Axel Lillies intention för Torstenson, och Torstenson i sin tur berättat vad han fått veta av Baner utan att vara därtill anmanad. En regelrätt utmaning var det i så fall knappast fråga om, men det belyser ju i sin mån de inblandades tillvägagångssätt för att förneka att någon utmaning skett.

Att sekundanter varit utsedda förnekades också allmänt. Tomas von der Noth hade bara anmodats att infinna sig, men inte fått veta i vad egenskap. Inte heller Torstenson och Wrangel hade hört talas om att fungera som sekundanter. Stenbock hade bara bett dem att rida ut med honom. Baner ansåg att hans brådstörtade avfärd och bristande utrustning i fråga om värja, pistoler, pengar

och tjänare talade sitt tydliga språk mot att han skulle ha varit utsedd att fungera som sekundant. Hans "desseingh" hade varit "att skilja dem åt och förlika dem", innan någon olycka blev av. Hade han varit sekundant skulle han självfallet ha låtit svågern få "sin fullkomliga revansch".

Någon plats för rencontren var inte heller avtalad. Karlberg och Järva krog hade varit på tal. När de väl möttes skedde det ju ganska slumpvis på en och samma väg, sedan tre olika vägar råkat leda till samma plats. Den enda klart angivna riktpunkten var Jakobsdal, men detta slott var aldrig utsatt som mötesplats.

Magnus Utter lät sig inte duperas av de anklagades argumentering. Han tog saken för vad den var och höll sig till duellplakatets bestämmelser. En duell hade utspelats även om den kallades en rencontre, och plakatet sade klart ut "att den som utmanar eller fordrar någon till duell fast kommo det till ingen aktualitet, måste likväl plikta även så hårt som hade han själve duellet begånget och utfört". Beträffande dem som nekat sig vara sekundanter så fann han dem ha fungerat som sådana: "de hade låtit sig bruka i beskickningar parterne emellan och den enas åstundan och ord till den andra framburit såsom ock dem av staden till samma desseings fullbordan utfolgt, själva akten bivistat och parterne åtskilt och komponerat". Brotten var således begångna i praktiken och borde beivras efter plakatet.

Då hovrätten tog upp målet till definitiv behandling uppstod ingen tvekan om straffet. Men väl om straffsatsernas storlek och om fördelningen på de olika inblandade blev en livlig diskussion. Då plakatet föreskrev hovrätten att utdöma en "arbitral och exemplarisk straff" blev variationerna många. Den som krävde de högsta böterna var Johan Lagercrona med den motiveringen att de berörda herrarna varit "de förste som överträtt plakatet". Han föreslog 6000 d. smt var för Stenbock och Axel Lillie, 2000 för Gustav Lillie, 1000 för var sekundant med undantag för Wrangel som han

endast ville döma till 600 d. smt i böter. Så småningom enades rätten om följande belopp, för Stenbock 4500 d. smt, Axel Lillie 3000, sekundanterna bägge 1000, Baner 1000 och Gustav Lillie 1000.⁹

Krister Horn presenterade hovrättens förslag i riksrådet. Rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie och Klas Tott ansåg att "greve Gustav Baner ådragit sig stor skuld, att han såsom överste av guardiet intet haver velat inhibera den actionen utan mera bevistat". Lorens von der Linde påpekade att Baner hade sagt sig "hava velat förlika saken" men Krister Horn, som redan vid denna tid hade sina dubier om Baners sanningsenlighet, ansåg att det inte var "bevisligt".

Även i riksrådet uppstod debatt om utdömandet av de arbitrala böterna, dels i fråga om differens mellan rik och fattig, dels mellan personer, och Sten Bielke framhöll, att endast om "lagen determinerar ett visst straff, då måste legislator intet göra differentiam mellan rik och fattig". Diskussionen slutade med att man enades om rikskanslerns förslag att böterna för Stenbock modererades till 3000 d. smt – trots att riksänkedrottningen som tydliggen ömmade för sin blivande överkammarherre föresla-

git 2000 – "och så proportionaliter för de andra".¹⁰

I hovrättens dom, som fälldes den 13 oktober, fastställdes följande bötesbelopp: Stenbock 3000, Axel Lillie 2000, Baner, Torstenson och Wrangel 700 d. smt vardera. Däremot blev Gustav Lillie "uti detta mål befriat".¹¹

Man får nog säga att de dömda herrarna slapp ganska lindrigt undan från sin "rencontre". Då Karl XI vid en senare tidpunkt, den 22 augusti 1682, utfärdade ett nytt duellplakat dömdes såväl duellanter som sekundanter till 2000 d. smt:s böter, tjänstens förlust och två års fängelse på "våre slott och hus". Den som inte kunde komma ut med böterna dömdes till ytterligare ett års fängelse. Den som förlade duellen utomlands dömdes biltog. Den som utstått straffet skulle emellertid restitueras till sin heder, ära och goda namn.¹²

⁹ Codex Rationem 1663, Svea hovrätt, Huvudarkivet A II a:21 fol. 73 ff.

¹⁰ Franks rådsprotokoll 13 okt. 1663, RA.

¹¹ Dombok 13 okt. 1663, Svea hovrätt, Huvudarkivet B II a:35.

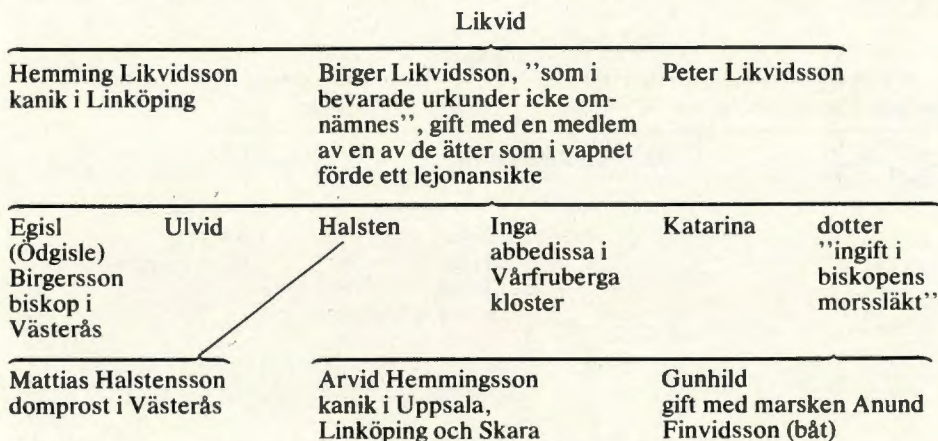
¹² [Schmedeman] a. a. I ss. 764–770. Den som så önskade kunde lösa andra årets fängelse med 2000 d. smt.

Västerås biskopen Ödgisl (Egislus) Birgerssons (Likvidssönernas ätt) släktskap med ätten Lejonansikte.

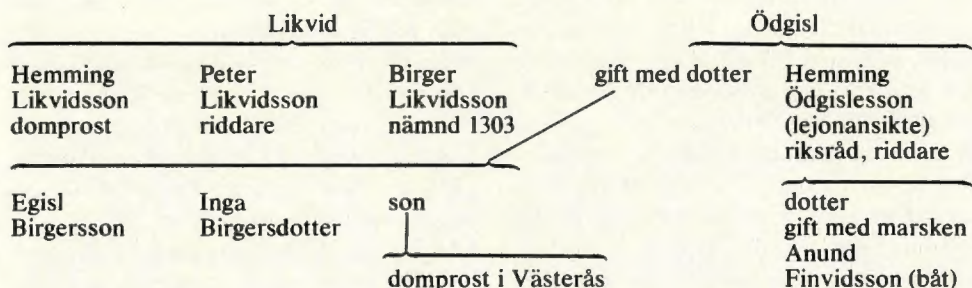
Hur ett fel tillkommer och fortplantas

Av Hans Gillingstam

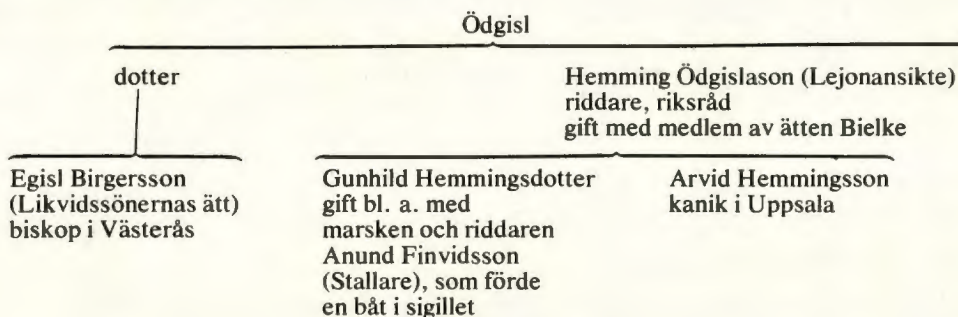
Då Gunnar Ekström år 1939 i del I: 1 av Västerås stifts herdaminne presenterade den såsom hänsynslös ämbetsjägare kände 1300-talsbiskopen Ödgisl (Egislus) Birgersson, meddelade han inledningsvis uppgifter om dennes släktförhållanden (s. 58), som kan åskådliggöras med nedanstående släkttavla:

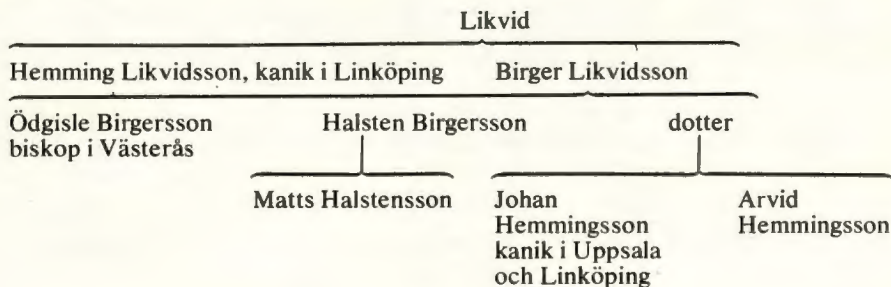
Då Yngve Brilioth 1949 publicerade sin biografi över biskopen under uppslagsordet Egisl Birgersson i Svenskt biografiskt lexikon 12, s. 218–222, meddelade han följande släktuppgifter:

Då Karl-Uno Pettersson 1957 i första hälften av Äldre svenska frälsesläkter utredde Hemming Ödgislasons släkt (s. 74 f.), redovisades av de i Ekströms och Brilioths framställningar nämnda personerna följande:

I sin doktorsavhandling *Ecclesia Lincopensis* (1959) kom Herman Schück in på denna släktkrets (s. 431 f.). De genealogiska uppgifterna i hans framställning bildar följande släkttavla:

Då jag nyligen för artiklar i Svenskt biografiskt lexikon under uppslagsorden Lejonansikte och Likvidssönernas ätt studerade ovan redovisade framställningar, konstaterade jag, att skiljaktigheterna huvudsakligen gäller frågan om biskopens släktskap med Arvid Hemmingsson och dennes syster Gunhild Hemmingsdotter, Anund Finvidssons hustru. Ekström och Schück anser, att deras mor var syster till biskopen, medan Brilioth och Pettersson uppger, att deras far var biskopens morbror. Om biskopens uppgivna syster var en helsyster, måste endera uppfattningen vara oriktig. En kvinna kunde inte gifta sig med sin morbror i medeltidens katolska Sverige med dess

stränga regler för äktenskapshinder. Det finns alltså anledning att undersöka källunderlaget för de redovisade litteraturuppgifterna.

Ekströms källhänvisningar för de nämnda genealogiska uppgifterna är dels en avbildning (s. 63) av biskopens sigill 9 juni 1345 med Likvidssönernas vapen, tre sjöblad, till höger och lejonansiktevapnet till vänster, dels hänvisningar till tre brev, DS 2839, 3730 och 3708. DS 2839 är linköpingskaniken Hemming Likvidssons testamente 1331, i vilket riddaren Peter Likvidsson uppges vara utfärdarens bror. DS 3730 är Ulvid Birgerssons testamente 1343, vari biskop Egislus uppges vara hans bror, ab-

bedissan i Vårfruberga hans syster, Mathias Halstensson hans brorson och Katarina hans syster. DS 3708 är marsken Anund Finvidssons och hans hustru Gunhild Hemmingssons testamente från samma år, beseglat av bl. a. Arvid Hemmingsson (Lejonansikte) och Nils Hemmingsson.

Brilioth hänvisar i sin artikel till K. H. Karlssons Biografiska anteckningar för medeltiden i riddarhuset och till C. Annerstedts Svenska medeltidens frälseläster (X 58 a—h) i Uppsala universitetsbibliotek. Utöver de av Ekström citerade källorna hänvisas där till två brev av intresse för det här diskuterade problemet, nämligen DS 2984 av år 1333, i vilket biskop Egislus kallar Johan Hemmingsson "consobrinus", och DS 4245 av år 1347, i vilket Matheus Halstensson kallar Johan Hemmingsson sin "consanguineus".

Pettersson hänvisar också till DS 2984 och till att biskop Ödgisl förde lejonansiktet som modernevapen samt åberopar för uppgifterna om Hemming Ödgislasons barn DS 2380 och 3506. I det förra brevet kallar en Kettill Kettilbjörnsson 1323 Hemming Ödgislason sin svärfar (socer) och en Gunnild sin hustru, och i det senare brevet kallar Johan Hemmingsson 1340 Anund Finvidssons hustru Gunnild sin syster och Nils Hemmingsson, Bengt Hemmingsson och Arvid Hemmingssons sina bröder. Att Hemming Ödgislasons hustru var av ätten Bielke, anser han framgå av att Gunnild förde dess vapen enligt B. E. Hildebrand, Svenska sigiller från medeltiden.

Av de hos Herman Schück åberopade källorna är här av intresse riksarkivets fotostater ur Vatikanarkivet av den 10 november 1327 om Johan Hemmingssons provision på ett kanonikat i Linköping och av den 6 januari 1331 om densammes avstående från sitt kanonikat samt DS 4409 av år 1349 om biskop Egislus som exekutor av en påvlig fullmakt för Arvid Hemmingsson. Någon uppgift om släktskap mellan biskopen och de båda Hemmingssönerna finns emellertid ej i dessa källor.

Om man söker sammanfatta resultatet av genomgången av källhänvisningarna, ter det sig alldeles klart, att det är Brilioth och Pettersson som dragit de riktiga slutsatserna av källmaterialet, d. v. s. att Hemming Ödgislason, Arvid Hemmingssons och hans syskons far, var morbror till biskop Ödgisl, som sålunda var uppkallad efter sin morfar. Någon anledning att med Ekström och efter honom Schück tro, att biskop Ödgisl hade en syster, som var mor till Hemming Ödgislasons barn, finns inte.

Man frågar sig, varifrån Ekström fått denna uppfattning, som ju inte kan härröra från de källor han åberopat. Förklaringen torde vara, att han utöver de redovisade källorna utnyttjat DS 2984. I den av diplomarieutgivaren tillagda rubriken har nämligen "consobrinus" översatts med "syskonbarn", en något tvetydig term, som i föreliggande fall torde betyda kusin, men som av Ekström tydligen uppfattats som syskons barn.

Uno Willers

Av Bertil Broomé

Personhistoriska samfundets sekreterare och redaktör 1945–1951 och hedersledamot sedan 1975 fd. riksbibliotekarien fil. dr Uno Willers avled i Stockholm (Farsta) 10 januari 1980. Han var född där (Hedv. El.) 30 oktober 1911, son till polisdomaren Einar Willers och Malin Dahlgren.

Svensk släktkalender (1963, 1967, 1974, 1976, 1980) uppger helt korrekt, att den förste bäraren av namnet Willers var Uno Willers' farfar, vice häradshövdingen, polisdomaren och chefen för uppborädsverket i Stockholm Wilhelm Willers (född 1841, död 1924). Upplysning om Wilhelm Willers' föräldrar lämnas inte. Hans härstamning var länge avsiktligt insvept i dunkel. Uno Willers själv gjorde dock ingen hemlighet därav vare sig muntligen eller i sitt författarskap (framför allt inte i det 1949 publicerade arbetet om Xavier Marmier eller i inledningskapitlet i Spöksyn och verklighet, 1961). Wilhelm Willers' föräldrar var den ogifte överceremonimästaren greve Ulrik Wilhelm Gyldenstolpe (född 1808, död 1863) och Sophia Mathilda Berglund (född 1812, död 1866). Utan angivande av föräldrarnas namn är Wilhelms födelse antecknad i Adolf Fredriks dopbok. Enligt Gyldenstolpes testamente (Svea hovrätts arkiv, RA) skulle all hans egendom tillfalla den med faderlig omsorg uppfostrade studenten vid Uppsala universitet Wilhelm Willers. Efternamnet tog denne enligt familjetraditionen efter ett slott i Belgien (Villers), som i äldre tider tillhörde Gyldenstolpes moder-släkt De Geer.

Sophia Mathilda Berglund var dotter till kusken, senare brandvaktssoldaten Anders

Berglund (död 1830) och Stina Sophia Wahlqvist (död 1848). Modern var dotter till en fattig segelduksvävare i Adolf Fredrik. Mamsell Berglund var i yngre år anställd vid den fougtska klädesfabriken vid Skinnarviken på Söder. Hon fick en son, som dog i Maria 22 dagar gammal 1830, och en dotter Jenny Sophia Dorothea med tillnamnet Christiernsson, som föddes 1832 och sedermera bodde hos mamsell Berglund.

Gyldenstolpe önskade legalisera förbindelsen med Sophia Berglund men stötte på motstånd i sin släkt, framför allt hos morbrodern den mäktige excellensen Carl De Geer. Vid en seglingsolycka den 9 augusti 1863 utanför sitt sommarställe på Ramsö i Stockholms skärgård drunknade Gyldenstolpe och en av Wilhelms studiekamrater i Uppsala, Richard Schief, som var förlovad med den nyssnämnda Jenny Christiernsson. Willers lyckades rädda livet och har kort tid efteråt nedtecknat en skakande skildring av den händelse han upplevt.

Uno Willers' farmor Gerda Zetterberg var dotter till den bekante s.k. Lidingökungen, godsägaren och riksdagsmannen Johan (Janne) August Zetterberg. Intrasset för Lidingö röjs i Willers' litterära produktion. Genom Zetterbergarna var han befryndad med justitierådet Birger Wedberg, som dessutom var gift med hans moster. Wedberg blev – jämte morfadern – hans ungdomsårs främste lärde mentor, till vilken han stod i stor tacksamhetsskuld.

Sin doktorsavhandling tillägnade Willers minnet av sin morfar, riksbibliotekarien Erik Wilhelm Dahlgren. Han beundrade

mycket sin morfar, och denne spelade säkert en stor roll för hans yrkesval. Han kände sig nära förbunden med de värm-ländska Dahlgrenarna och Geijrarna. Erik Gustaf Geijers syster var hans morfars mor-mor. Han ägde några geijerska relik, bl. a. Erik Gustafs doktorskrage. Sitt förnamn fick Willers efter sin morfars kusin, den i många hänseenden märklige porträttmå-laren Uno Troili.

På det gamla Ladugårdslandet bodde fa-miljerna Willers, Dahlgren och Wedberg. Här kände sig Uno Willers överallt hemma-stadd och omhuldad. Hans starka intresse för humaniora røjdes under skolåren, och hans studieinriktning var given. På Stock-holms högskola tillhörde han de studenter som flockade sig kring Sven Tunberg, Nils Ahnlund och Martin Lamm. Han var intres-serad av föreningslivet och studentpolitiken och fick före kriget tillfälle att studera i Marburg och Berlin. Han utbildades till re-servofficer, deltog 1935 i den bekanta Saar-bataljonen och tjänstgjorde under bered-skapsåren både på trupp och senare vid C-byrå i försvarsstaben. Med fara för livet flög han många gånger som militär kurir mellan Stockholm och Berlin. Det är karak-teristiskt för hans energi, att han utnyttjade de korta uppehållen i den tyska huvudsta-den till forskning i arkiv och bibliotek (jfr uppsatsen Spöklik verklighet i Spöksyn och verklighet, 1961).

Willers' doktorsavhandling, Ernst Moritz Arndt och hans svenska förbindelser (1945), är ett imponerande lärdomsprov, som behandlar de litterära och kulturella kontakterna mellan Sverige och kontinen-ten under Gustaf IV Adolfs regering, cen-suren och statspropagandan men också vitt-nar om Willers' förmåga att karakterisera flera av tidens ledande personer i Sverige. Med lyckligt spårsinne hade han anträffat biografiskt värdefulla handskrifter i svens-ka och tyska arkiv och bibliotek. Han blev omedelbart docent i historia vid Stock-holms högskola och organiserade under några år ett samtidshistoriskt seminarium.

Redan före disputationen hade Willers i en uppmärksammas skrift om Tysklands sam-manbrott 1918 (1944), grundad på tidigare tidskriftsartiklar, sammanfattat sin syn på den bekanta dolkstötslegenden.

Uno Willers efterträdde 15 november 1945 Bengt Hildebrand, sin fakultetsoppo-nent, som sekreterare och tidskriftsredak-tör i Personhistoriska samfundet. Av PHT redigerade han årgångarna 44–49 (1945–1951), därav 44 tillsammans med Hilde-brand och 49 tillsammans med sin efterträ-dare. Han publicerade 1949 som nr 12 i samfundets skriftserie ett arbete om Xavier Marmier och Sverige, delvis grundat på ma-terial ur U. W. Gyldenstolpes arkiv. Han förvärvade goda medarbetare och recen-senter. På hans tid infördes kortare resu-méer på något av de tre kulturspråken. Wil-lers tog initiativet till generalregistret till tidskriftens samtliga årgångar (nu hos SBL:s redaktion).

Livet igenom hade Willers många järn i elden. Redan i 20-årsåldern började han tjänstgöra vid olika bibliotek, efterhand, från 1942, också vid KB. Med stor glädje återkom han gärna till minnet av sin lyck-liga tid som chef för Svenska studenthem-met i Paris och bibliotekarie vid Biblio-thèque Sainte Geneviève 1946–1947. Han var 1946–1950 chef för Svenska akade-miens Nobelbibliotek och 1947–1967 se-kreterare i akademiens Nobelkommitté. Det var vid denna tid hans nära vänskap med Pär Lagerkvist grundlades. Enligt Wil-lers' egen tro var det Anton Blanck som 1950 gav sin vän Östen Undén uppslaget att utnämna honom till kansliråd och chef för Utrikesdepartementets arkiv. I nära sam-förstånd med Undén och dåvarande kabi-nettssekreteraren Dag Hammarskjöld, som båda förblev hans nära vänner, kunde Wil-lers under sin relativt korta UD-tid genom-föra en ny arkivbyggnad som ett monument över en ovanligt intensiv och uppslagsrik arbetsinsats.

Willers kallades som expert på biblio-teksfrågor till 1947 års sakkunniga för ut-

redning av Stockholms högskolas framtida ställning. Det var ett uppdrag som pekade framåt. Han tog starka intryck av utredningsordföranden Nils Löwbeers kraftfulla handlag. Nu tillkom Stockholmsbibliotekens samarbetsnämnd, där Willers var sekreterare 1949–1953 och senare ordförande till 1977.

När Oscar Wieselgren hösten 1952 avgick som riksbibliotekarie, fanns ingen självskrivna efterträdare. En stark opinion i KB, som kände Uno Willers' arbetsförmåga och vetenskapliga begåvning, förde med kraft fram hans kandidatur, och när han utnämndes till den viktiga befattningen, skulle hans förespråkare inte bli gäckade i sina förväntningar. Willers mottog ämbetet med ungdomlig entusiasm – han var just 41 år fyllda – och han skulle under ett kvarts sekel utöva ett chefskap, som utan tvekan kommer att räknas till de stora perioderna i KB:s historia. Med fast hand ledde han utbyggnaden till ett modernt forskningsbibliotek av en institution, som under en lång tid varit nedgången och eftersatt. Willers var den borne chefen. Under hela sin riksbibliotekarietid hade han inte ett enda besvärsmål i tjänstetillsättningsfrågor. På ett tidigare okänt sätt fick han personalen med sig, helt naturligt med tanke på den expansion som KB nu gick till mötes.

Genom omfattande byggnadsarbeten lyckades Willers 1956–1962 öka kapaciteten i biblioteket i Humlegården i vad avser både bokmagasin och andra utrymmen. KB fick för första gången ett litet konferensrum, utskött inrett i rokokostil. Personalens arbetsmiljö förbättrades. Under en ny omdaningsperiod 1965–1971 tillkom bl. a. en underjordisk magasinbyggnad. Ett tefeliftsystem förbättrade de interna transporterna. Efter noggranna planeringsarbeten skapades en bokdepå i Bålsta, som invigdes 1962 och ytterligare byggdes ut 1975.

Klassificering och katalogisering ägnade Willers stor uppmärksamhet. Sedan KB 1953 fått ansvaret för redigeringen av den nationalbibliografiska publikationerna orga-

niserades Bibliografiska institutet. Fr. o. m. 1958 ålades KB att centralt katalogisera det svenska trycket vid samtliga arkivbibliotek. En särskild bokvårdsavdelning inrättades 1953. KB fick högsta expertis för konservering av äldre böcker.

När Willers tillträdde chefskapet för KB förelåg stora retroaktiva luckor i tidskrifter och andra periodica. På olika vägar lyckades han komplettera mycket av det saknade och tillförde dessutom biblioteket stora förvärv genom att planmässigt utveckla bytesförbindelserna med bibliotek i andra länder. Willers rörde sig sedan sin UD-tid gärna i diplomatiska sammanhang, och draget av internationalism framträder starkt i hans gärning. Särskilt brukar framhållas de stora och viktiga bokutbytena med Leninbiblioteket i Moskva.

Handskriftsavdelningen stod Willers' hjärta särskilt nära. Som ung tjänsteman i KB hade han medverkat till att öppna dess skatter för forskarkollegor, och han arbetade som riksbibliotekarie energiskt för att öka accessionerna. Han förde en expansiv förvärvspolitik, som ibland kritiserades i andra institutioner. Willers' personliga förbindelser kom väl till pass, och handskriftsmarknaden bevakades intensivt. Han lyckades komplettera Strindbergssamlingen och förvärva brev och manuskript i betydande omfattning av t. ex. Selma Lagerlöf, Pär Lagerkvist och Erik Lindegren. Stor uppmärksamhet väckte köpet av Carl Gustaf Tessins dagböcker från Åkerö. Med Willers som chef var Hjalmar och Dag Hammarskjölds arkiv och Östen Undéns papper naturliga tillskott till KB. Överste Carl Björnstjerna skänkte sitt familjearkiv från Almarästaket (inklusive ett tidstypiskt bibliotek). När Willers lyckades förvärva Gunnar Tilanders bibliotek, såg han i handskrifterna en särskilt viktig beståndsdel. Sak samma gällde de trots Willers' ansträngningar endast delvis förverkligade planerna på att med KB införliva de stephenska samlingarna på Huseby. I KB inrättades en särskild forskarsal för handskriftsavdelningen,

och servicen fyller nu de högst ställda krav med referensbibliotek, kataloger och register.

Tidigt vaknade Willers' intresse för att bevara röstupptagningar, och han lyckades 1962 organisera Nationalfonoteket, som genom olika aktioner – ofta frukter av Willers' uppslagsrikedom – fick värdefulla tillskott. Han propagerade för idén att i SBL lämna referenser till ljudupptagningar av där biograferade personer.

Willers' riksbibliotekarietid präglades av många och svåra problem. ADB-tekniken krävde omfattande utredningar. Förhållandet till Stockholms universitet innebar stora komplikationer. En tid samordnades universitetets humanistiska och slaviska bibliotek med KB. En viss samordning bestod även efter universitetets flyttning till Frescati, men samma år Willers avgick skapades där en separat biblioteksorganisation. Stort intresse ägnade Willers åt den vid KB anordnade utbildningen av personal vid forskningsbiblioteken. Han medverkade själv gärna här som en av eleverna uppskattad lärare.

På Willers' initiativ inrättades 1965 Forskningsbiblioteksrådet med riksbibliotekarien som självskrivnen ordförande. Därmed tillkom ett organ för samråd i frågor av gemensamt intresse för de svenska vetenskapliga biblioteken. Av stor betydelse för Willers' arbete var också hans nära kontakter med sina nordiska kolleger. De hörde samt och synnerligen till hans personliga vänner.

Redan tidigt fästes Willers' uppmärksamhet på de gamla boksamlingarna i Strängnäs, domkyrkobiblioteket och stifts- och läroverksbiblioteket. Med livligt engagemang och i nära samarbete med vederbörliga myndigheter skapade han det nuvarande Roggebiblioteket, som införlivades med KB och under hans senare år blev hans särskilda ögonsten. Hit förde han sina utländska vänner och här ordnade han uppmärksammade utställningar.

En hörnsten i Uno Willers' administra-

tion var de personliga kontakterna. Han hade från sin företrädare övertagit flera goda medarbetare och lyckades själv ytterligare bygga ut bibliotekets förnämliga tjänstemannastab. Det goda samarbetet med kollegerna i KB var en förutsättning för institutionens reorganisation. I detta sammanhang bör särskilt Olof von Feilitzens namn framhållas. Willers förstod att skickligt påverka de politiska makthavarna. I departementet var han en trågen besökare. Och när statens medel tröt utnyttjade han med häpnadsväckande framgång privata donatorer. Till hans gynnare hörde Gustaf VI Adolf och Wallenbergiska stiftelsen. Willers fick också för KB:s räkning motta nyttiga donationsfonder, av vilka särskilt Arvid Berghmans fick stor betydelse. Willers hade kontakter över snart sagt hela världen. Han var i hög grad en resande riksbibliotekarie. Hans bok Gäst i Kina (1961) var en av de första i en genre som fått många efterföljare, och Willers' bok har fortfarande en omedelbarhetens charm.

Under Uno Willers' ledning fick KB en uppmärksam ställning i vårt kulturliv på ett helt annat sätt än tidigare. Utåt markerades detta kanske främst genom den långa raden av utställningar, till vilka han själv ofta gav uppslaget. Skickligt utnyttjade han jubileumstillfällen att sprida glans över sin institution, och öppningsceremonierna anförtröddes kunsligheter och ledande företrädare för olika samhällsområden. Utställningarna hade ofta en internationell anstrykning. Det tidigare till Nationalmuseum knutna juryarbetet Svensk Bokkonst överfördes 1953 till KB och blev ett årligt evenemang. I denna PR-verksamhet för KB ingick också utdelandet av Snoilsky- och Klemmingmedaljerna – båda instiftade av Willers – som ett viktigt led.

KB:s publikationsverksamhet fick en tidigare oanad omfattning. Med en viss stolthet brukade Willers peka på den vetenskapligt viktiga av honom skapade serien Acta Bibliothecae Regiae Stockholmiensis.

Uno Willers kunde inte genomföra alla

sina planer på biblioteksväsendets område. Hans innersta önskan, som han inte fick uppfylld, var att låta KB – nationalbiblioteket som han alltid ville kalla institutionen – bli det ledande organet för samtliga vetenskapliga bibliotek i Sverige. Han ville skapa ett riksbibliotekarieämbete, som skulle ge riksbibliotekarien en riksomfattande ställning jämförbar med riksantikvariens och riksarkivariens. Han betonade starkt KB:s överhöghet över stifts- och landsbiblioteken och sammanförde ofta cheferna för dessa till fruktbringande diskussioner. Sina egna och för dem värdefulla besök gav han formen av inspektioner. Det var självfallet med stor oro han bevittnade dessa institutioners kommunalisering. Det sattes gränser för Willers' expansionssträvanden, och motståndet riktade sig ofta mot hans person. På sina håll, särskilt i universitetsbiblioteken, såg man med en viss oro på KB:s utveckling.

Uno Willers hade vid sidan av tjänstearbetet en lång rad förtroende- och styrelseuppdrag, inte sällan ideella sådana. Under åren 1957–1974 var han ordförande i styrelsen för Grafiska institutet. Ur en lång törnrosasömn uppväckte han 1956 den ärevördiga Föreningen för bokhantverk med dess årspublikation *Biblis*; föreningen har blivit en stödförening till KB. Han var 1961–1967 ordförande i Svenska turistföreningen och fick stort erkännande för sina insatser till fromma för föreningens byggnadsverksamhet. Willers hade en särskild förmåga att se landskapet i ett litterärt och historiskt perspektiv. Hans arbete *Perspektiv på hemlandet* (1965) behandlar problem om turism och om fritid och service. Djupt engagerade han sig också i Stockholms stadsteater, där han var ordförande 1961–1970. Ofta talade han om sin glädje över att ha medverkat till Vivica Bandlers engagemang som teaterchef. Bland övriga uppdrag må till sist nämnas, att Willers 1964–1976 satt i universitetskanslersämbetets styrelse. Han hade där sin egen profil och skrev gärna särmeningar till besluten.

Uno Willers släppte aldrig sin ungdoms vetenskapliga intressen. Han efterlämnar en omfattande lärd produktion, för åren fram till 1971 redovisad i den till 60-årsdagen utkomna festskriften *Bibliotek och Historia*. Några av hans arbeten har omtalats i det föregående. Som rutinerad biblioteksman utgav Willers flera bibliografier, bl. a. över Herbert Tingsten (1946), Pär Lagerkvist (1951) och Östen Undén (1966). Nämnas kan också de omfattande arbetena *Svensk kreditmarknad* (1930–1943) 1945; *behandlar litteratur om sparbankerna*) och *Svensk sjöhistorisk litteratur 1800–1943* (1956). August Strindberg återkom Willers gärna till; Strindberg hade varit klasskamrat med morfadern i Klara berömda skola. I sin bok *Från slottsflygeln till Humlegården* (1962) behandlade han Strindberg som biblioteksman och 1968 publicerade han – bl. a. på grundval av intressanta handskriftsfynd – en liten skrift, Strindberg om sig själv. På initiativ av översten och kabinetskammarherren greve Göran Posse arbetade Willers under många år med en biografi över den gustavianske boksamlaren Knut K:son Posse på Svanå (1971). Under de sista åren av sitt liv var han sysselsatt med ett arbete om sin nära vän Östen Undén. Denne hade ställt sina utförliga dagböcker till Willers' förfogande. Meningen var först att publicera en life and letterbiografi, men under arbetets gång försköts målet mer och mer till att publicera valda delar av Undéns dagböcker. Det är ännu oklart, om det stora arbetet kommer att tryckas.

Willers medarbetade gärna i dagspressen och facktidsskrifter. Hans nekrologer över vänner och kolleger fick ofta en personlig prägel. Inte sällan skrev han företal till utställningskataloger och arbeten av skilda slag.

Uno Willers var i yngre år en spänstig sportsman, särskilt road av fjällturer till fots eller på skidor. Han hade god kondition. Han var passionerad ryttare. I 50-årsåldern började hans situation att helt förändras. Han drabbades då av en år från år allt mer

*Uno Willers (t. v.) i samtal med Axel Hirsch, en av Personhistoriska Samsfundets välgörare.
Foto: Lennart Roos, Kungl. biblioteket, 1955.*

ödesdiger rörelsesvårighet, som till sist ledde till en nära nog fullständig invaliditet. Under mer än 15 år levde han med detta allt svårare handicap. Hans liv förändrades, men han ville inte erkänna sina svårigheter utan fortsatte att arbeta som förut. Först vid över 66 års ålder lämnade han riksbibliotekarietjänsten men fortsatte nästan till sin dödsstund med sin litterära verksamhet. Han bar sina hårda prövningar med hjältemod.

Som vetenskapsman och kulturperson-

lighet intog Willers tidigt en framträdande position i Sverige. Han var Undéns och Dag Hammarskjölds vän och kunde stundom spela en roll också i de utrikespolitiska kulliserna. Willers gick från framgång till framgång. Han tog på sig många uppgifter, kanske alltför många. Han hade ett hetsigt temperament och hävdade gärna och med kraft egna meningar. Hans nära kontakter med ledande politiker ansågs av många tyda på opportunist. När han drev PR för ting, som låg honom om hjärtat, beskylldes han

för reklam för sin egen person. Tongivande kritiker trädde fram. Den på sina håll i Uppsala inflytelserike lärdomshistorikern Johan Nordström anmärkte 1949 på en av Willers för tryckning i Nordströms tidskrift *Lychnos* insänd uppsats om den svenske orientalisterna i Paris Johan (egentligen Jonas) Otter (korrektur bevarat i Willers' kvarläten-skap). Kort tid därefter publicerade Elsa Norberg i *Lychnos* 1950–51 en starkt kritisk granskning av Willers' skrift om *Marmier* (utförligt bemött i PHT 1951, s. 95 ff.). När Willers inte i tid fick färdig Sjöhistorisk bibliografi, gick arkivrådet Arne Forssell, ordförande i Sjöhistoriska samfundet, som beställt arbetet, till häftig attack. Det av Willers skickligt genomförda förvärvet till KB av Tessins dagböcker klandrades av ledande arkivmän, som ansåg, att handskrifter av denna art borde förbehållas arkivinstitutionerna. Med Arbetarrörelsens arkiv i Stockholm – där Willers f. ö. var styrelsemedlem 1953–71 – kämpade han för KB:s räkning om Hjalmar Brantings arkiv. Olof Lagercrantz sökte i en artikel i *Dagens Nyheter* 1962 förlöjliga Willers' vänskap med Dag Hammarskjöld och ondgjorde sig över hans förment tomma retorik i olika sammanhang. Det är ingen tvekan om att Wil-

lers' kritiker till en del vann syftet att diskreditera honom och bl. a. på sikt omintetgjorde hans inval i sådana lärda samfund, där han som historisk forskare naturligen hörde hemma, t. ex. Vitterhetsakademien. Men det var märkligt iaktta den själsstyrka, med vilken Willers bar angreppen. Han saknade förmåga att själv gräva ner sig i hat och ovilja och var ingen vän av förtal. Han fortsatte att bygga upp sitt livsverk. Det blir ännu mer imponerande mot den antydda bakgrunden. Mot slutet av sitt liv rönste han erkännande genom att väljas till medlem av Vetenskapsakademien (1975) och av regeringens tilldelas den sällsynta utmärkelsen *Illis quorum* i 12:e storleken (vid sin pensionering 1977).

Uno Willers var en positiv och generös människa. Han hade representativa egenskaper och älskade festiviteter, gärna med honom själv som värd och arrangör. Han hade vänner överallt, och många fick hans helhjärtade stöd och hjälp. Han var en sann familjemänniska, och skall även ihågkommas som en medelpunkt i sitt vackra hem, särskilt i den sista bostaden, den av honom pietetsfullt restaurerade Sköndalsbro gård vid Drevvikens strand.

